لە دڵنیاییەوە بۆ گومان..
سەباح ئیسماعیل

“ئەگەر مرۆڤ لە دڵنیاییەوە دەستپێکرد دەگاتە گومان،
گەر لە گومانیشەوە دەستپێکرد دەگاتە دڵنیایی”
فرانسیس بێکون

ئەدەبی کوێتی یەکێکە لە ئەدەبە دەوڵەمەند و پێشەنگەکانی ناوچەی کەنداو، کە بەهۆی کراوەیی کۆمەڵگەی کوێت و زوویی سەرهەڵدانی بزووتنەوەی ڕۆشنبیری تێیدا، تایبەتمەندییەکی جیاوازی هەیە، بەرادەیەک کۆمەڵگەی کوێتی لە ڕووی شانۆ و دراماوە بە “هۆلیوودی کەنداو” ناسراوە. هەڵبەت سەرکوتکردن و زەوتکردنی ئازادییەکان هیچ شتێکی لێ ناکەوێتەوە جگە لە کۆمەڵگەیەکی لاواز، کۆمەڵگەیەکی ڕووکەشی ناسک نەتوانێت درێژە بە تەمەنی بدات، کۆمەڵگەیەک تێیدا گومان و دڵەڕاوکێ و ترس و دوودڵی و گۆشەگیری و کشانەوە بە ناوەوە بڵاوبێتەوە. ئازادی مەرجێکی بنەڕەتییە بۆ ڕێنیسانس. ئەو ئازادییە بەرپرسیار و ڕێکخراو و هۆشیارەی ڕەچاوی ماف و ئەرکەکان دەکات، هەروەک چۆن ڕەچاوی بەرژەوەندی تاک و بەرژەوەندی کۆمەڵگە دەکات و پردی پێوەندیی لە نێوان “من” و “ئەویدی”دا دروست دەکات.
لە دەوڵەتۆچکەی کوێتدا نووسەری دیار و پێشەنگ سەریان هەڵدا، لەوانە (فەهد ئەلعەسکەر، خالید فەرەج، عەبدولعەزیز ئەلسەریع، لەیلا عوسمان، سوعاد ئەلسەباح، ئیسماعیل فەهد ئیسماعیل، سعود ئەلسنووسی، عەبدولحوسەین عەبدولڕەزا، ئەحمەد سەڕڕاف، مونا ئەلشمەری، بوسەینە ئەلعیسا، تاڵب ڕیفاعی، جەعفەر ڕەجەب...).
شایانی باسە نووسەرانی بوێرانە دەنووسن و سڵ لەوی دەیانەوێت بیڵێن ناکەنەوە. ئەوەتا ڕۆمانێکی وەکو “زەندیقەکەی بەغدا” بەو پێیەی تێیدا ئاوەز گەمارۆ نادرێت، ڕەنگە لە زۆر وڵاتی تری عارەبیدا چاپ ببوایا ڕێگەی بڵاوکردنەوەیان نەدابایا و قەدەغە بکرایا. چونکە ئەم کتێبە بە کەسانێک کە خاوەن بیرکردنەوەی کلاسیکین و دوورن لە ڕەخنە، یان خوێنەری بێزارکەرن دەست نادات، کتێبەکە لە خوێندنەوەدا پێویستی بە ئارامی و وردبوونەوە هەیە، نووسەرەکەی بایەخی زۆری بە هەموو بەڵگەیەک داوە و ماندووبوونێکی دیاری تێدا کێشاوە، جگە لە زمانە پڕ لە ڕەوانبێژییەکەی و لەسەرووی هەموویانەوە بوێری نووسەر لە خستنەڕووی بۆچوونەکاندا.

ڕۆمانەکە بە شێوازێک نووسراوە وا لە خوێنەر دەکات تامەزرۆی ڕووداو و ڕستە پڕ مانا و ڕەخنە وردەکانی ببێت. هەڵبەت ناوەڕۆکی کتێبەکە پتر هزر و بیروبۆچوونی پەیوەندیی لەخۆ گرتووە وەک لە گێڕانەوەی ژیانی پەیوەندی خۆی.
“زەندەقە بیروباوەڕەکە پێی وایە بوونەوەر کۆن و ئەزەلییە و سەرەتای نییە، کاتێک نییە نەبووبێت. وشەی زەندەقە بە زەردەشتی و مانەوییەکان و هەموو ئەوانەی بڕوایان بە هەبوونی دوو خودا هەیە بەکارهاتووە، دوایی مانای گشتیی تریان پێ داوە و هەر کەسێک گومانی لە تاک و تەنهایی خودا هەبێت، یان گومڕا بێت، یان هیچ ئاینێکی نەبێت پێی گوتراوە زەندیق”.
لە سەدەکانی ناوەڕاستی ئەوروپادا دادگەکانی پشکنین، یاخود لێکۆڵینەوە لە بیدعە هەرتیقییەکان لە سەدەی پانزە و شانزەدا ڕۆڵێکی کارایان لە سەرکوتکردنی نەیاراندا هەبوو، وەکو ئامرازێکی سیاسی بە تۆمەتبارکردنی هەرتیقان و لە ئاین دەرچووان، بە تایبەتییش دژی جوولەکە و ئەو موسوڵمانە مەریسکییانەی دوای دەرکردنی ئیسلام لە ئیسپانیا ، لەترساندا بە ڕووکەش بووبوون بە کرستیان.
جیۆردانۆ برۆنۆ (١٥٤٨-١٦٠٠ز) ڕەبەن و فەیلەسووفێکی ناوداری ئیتاڵی بوو، بڕوای بە تیۆرەکەی کۆپەرنیکۆس هەبوو دەربارەی سووڕانەوەی زەوی، ئەو دەیگوت گەردوون بێکۆتایە و زەوی ئەستێرەیەکە لە گەردووندا، نەک سەنتەری گەردوون. ئەمە بە کڵێسا قورس و دژی لێکدانەوە و بۆچوونەکانی کڵێسا بوو، بۆیە لە لایەن دادگەکانی پشکنینی ڕۆمانییەوە بە تۆمەتی نکوڵیکردن و ڕەتکردنەوەی بیروباوەڕە بنچینەییەکانی کاسۆلیکی بە بێ دین، یان هەرتیقیان دانا، ساڵی ١٦٠٠ حوکمی سوتاندنیان لە گۆڕەپانی کامپۆ دی ڤیتۆ بەسەردا دا.
دەکرێت لیستێکی درێژ بەناوی ئەو ڕووناکبیر و یاخی و ئازادیخوازانەوە بنووسین کڵێسای کاسۆلیکی بە تۆمەتی هەرتەقە بڕیاری سووتاندنی داون، یاخود بە هەرتیقیان تۆمەتبارکردوون، لەوانە (جیۆردانۆ برۆنۆ، سپینۆزا، دیکارت، گالیلیۆ گالیلی، تۆماس کرانمەر، ژان دارک، جۆن ویکلیف، جیرۆلامۆ ساڤۆنارولا، فرا دۆلچینۆ، یان هوس...).
دواتر ساڵی ١٦٥٦ جوولەکەکانی ئەمستردام “باروخ سپینۆزا”ی فەیلەسووف دەردەکەن دەرەوەی ناوەندە ئاینییەکەی خۆیان، نەفرەتی دەکەن و ڕەتی دەکەنەوە و وەلای دەنێن و لە ڕیزی بڕوادارانی جوولەکە دەریدەکەن. ئەوجاش نابێت کەس شتێک بخوێنێتەوە ئەو نووسیبێتی. “سپینۆزا خۆی کەسێکی باوەڕدار بوو، دژی ئاینی پیاوە

ڕەسمییەکانی دین، دینی ئەوانەی ماکس ڤیبەر ناویان دەنێت فەرمانبەرانی کاروباری موقەدەس. دژی دینی هێز و تاکەکەسە سونەتگەر و تەقلیدییە داخراوەکانی سەردەمی خۆی بوو، کە جگە لە تێگەیشتنی خۆیان بۆ دین هیچ تێگەیشتنێکی دیکەیان قبووڵ نەبوو"1. یانی ئەوانی باوەڕیان وابوو پەروەردگار لە ئاسمانە، ئەوانەیان دەکوشت و لەدارەدا باوەڕیان وابوو خودا لە دڵاندایە.

"لە مێژووی ئیسلامیشدا شتێکی لەو بابەتە و خراپتریش بەرامبەر بە ئیبن ڕوشدی گەورە فەیلەسووف ئەنجامدراوە. وەک سپینۆزا، ئیبن ڕوشدیش بەدین دەکرێت و دەردەکرێت و نەفی دەکرێت، ئەمەش لە تەمەنێکدا (٧٢ ساڵی) ڕووبەڕووی ئەم کارەساتە دەبێتەوە، خاوەنی چەندان کتێبی فەلسەفی و خوداناسیی گەورە و گرینگ بووە. لە بەیانی تۆمەتبارکردنەکەدا هاتووە: "لە ناو تاریکیی بێئیمانیدا نوقمە… لە دەرەوەدا خۆی بە کتێبەکەی خوداوەند داپۆشیوە، بەڵام لە قووڵاییدا پڕە لە ئینکارکردن و ڕەخنەکردنی خوداوەند"2.

ئەوجا بڕیار دەدرێت ئیبن ڕوشد لە بەردەم مزگەوتێکدا ڕابگیرێت و هەر کەسێک بچێتە ناو مزگەوتەکەوە دەبێت تفێک لە سەروڕیشی ئیبن ڕوشد بکات.

لە مێژووی ئیسلامدا ناوی گەلێک زەندیق هاتوون، یاخود زۆرێک تۆمەتی زەندیقییان دراوەتە پاڵ و کافرێنراون، ئازار و ئەشکەنجە دراون، یاخود کوژراون، یان دوورخراونەتەوە، لەوانە (ئیبن سینا، ئیبن ڕوشد، فارابی، کیندی، ئەلڕازی، ئەبو عەلای مەعەڕی، خوارزمی، ئەبو حەیان، عەباس بن فرناس، ئیبن هەیسەم، ئیبن باجە، ئەلمەسعودی، ئیبن موقەفەع، بەشار بن بورد، ئەبو نەواس، سالەح بن عەبدولقەدوس، سوهرەوەردی، بن ئەلسەکیت، ئیبن زەیات، ئیبن سەبعینی ئەندەلووسی، سەدیف بن مەیمون، ئەبو نوخەیلە، دوعبل ئەلخوزاعی، عەلی بن جەبەلە، ئەبو ئەلیەنبوغی، ئەلفەزڵ بن سەهل، قوڕەتولعەین، ئیبن ڕۆمی، جونەیدی بەغدادی، حەللاج، ئەبو عیسا ئەلوەڕاق، ئیبن ڕەیوەندی و…. زۆری تریش).

هەندێکیان لەبەر ئەوەی بوێر بوون و پێش سەردەمەکەیان کەوتبوون و سنووریان بەزاندبوو خوێندنەوەی پێشوەختیان بۆ ڕووداو و دیاردەکانی سروشت و لێکدانەوەی دروستی ئایەتەکانی قورئان هەبوو، بەمەش گەلێک نەزانیان جەڵەق دەکرد و ڕەوانەی ماڵەوەیان دەکردن، بۆیە ئیرەییبەرانی کاڵفام چونکە وەڵامیان بۆ پرسیارەکانیان نەبوو، تۆمەتی زەندیقییان دانە پاڵ. زۆرێک لە مێژوونووسان پێیان وایە تۆمەتی "زەندیقبوون" لە مێژووی ئیسلامیدا تەنها لایەنێکی ئاینیی نەبووە، بەڵکو زۆرجار وەک چەکێکی سیاسی بۆ لەناوبردنی نەیارانی دەسەڵات، یان ئەو کەسانەی کاریگەریی فکرییان هەبووە،

بەکارهاتووە.
“لە ڕاستیدا پێکدادان و ململانێی نێوان چەند گرووپێکە لەسەر دەسەڵات و لەسەر پاراستن و بەرگریکردن لە کۆمەڵێک دەسکەوتی دونیایی”3.
لە سەردەمی عەباسییەکاندا (٧٥٠ز – ١٢٥٨ز) گەندەڵی و تیرۆر و تۆمەتبارکردنی بێبەزەییانە و بە گەیشتن بە لوتکە، لەسەر تەختی دەسەڵات باوک کوڕ و کوڕ باوک و برا برای دەکوشت. وشەی “زەندیق” بووە هاوشانی هەر کەسێکی ناتەبا لەگەڵ ڕا و دەسەڵاتی پیاوانی ئاین و نەیارانی خەلافەت. سیستمی باج و خەراج و زوڵم و ستەمی کۆمەڵایەتی بە ناوی ئاینەوە گەیشتبووە چڵەپۆپە. ئاکاری خەلیفەکان و دارودەستەکەی لە بەهەدەردانی پارە و سامانی وڵات و خۆشگوزەرانیی خۆیان لەسەر حیسابی برسیکردنی خەڵک و زیاتر هەژاری کردنیان، سیستمی فەرمانڕەواییان دووچاری چەندین گرفتی ئابووری و کۆمەڵایەتیی کردبوو. کاربەدەستانی خەلیفە بەتوندی کەوتبوونە وەزەی خەڵک، سڵیان لە هیچ جۆرە ستەم و نادادپەروەرییەک نەدەکردەوە. خەڵک نەیاندەزانی پەنا بە کێ و دەنگی ناڕەزایی بەکێ بگەیەنن، چونکە خەلیفەی موسڵمانان لە هەموویان گەندەڵتر بوو، بۆیە ناڕەزایی و دەنگهەڵبڕینی خەڵکی ناڕازی سەرەتا لە ڕێگەی هۆنراوە و گۆرانی و چیرۆکەکانیانەوە بوو.
“بەهۆی ئەو سیستمی باج و خەراجەی کە دەسەڵاتداریی پەیڕەویان دەکرد، زوڵم و ستەمی کۆمەڵایەتی گەیشتە چڵەپۆپە. ڕەوشت و ئاکاری خەلیفەکانی ئیسلام، کاربەدەستانی دەربار و دەستوپێوەندەکانیان و یاریکردنیان بە خەزێنەی دەوڵەت و هەڵپەکردنیان بە خۆشگوزەرانی و گوێنەدانیان بە ژیانی خەڵک سیستمی فەرمانڕەواییان دووچاری چەندین گیروگرفتی ئابووری و کۆمەڵایەتی کرد”4.
“کاربەدەستان دەستیان بەسەر ماڵی ژێردەستەکانی خۆیاندا دەگرت و خەلیفەکانیش دەستیان بەسەر ماڵی وەزیرەکاندا دەگرت، کار گەیشتە ئەوەی بەڕێوەبەرایەتییەک دابمەزرێنن بە ناوی بەڕێوەبەرایەتیی دەستبەسەرداگرتن”5.
والیی میسر داوا لە خەلیفە سلێمانی کوڕی عەبدولمەلیک دەکات، “کەمێک بەزەیی بە جووتیاراندا بێتەوە و ڕێژەی خەراجیان لەسەر کەم بکاتەوە، خەلیفەش وەڵام دەداتەوە:
“تاشیریان تیایە بیاندۆشە، کە نەما خوێنیان بدۆشە””6.
جەماوەری زەرلەکراوی چەوساوە لەژێر زەبری چەوسانەوەی دەرەبەگایەتیدا هاوار و نالەیان بوو، لە ڕێگەچارە و تروسکەیەکی ئومێد بەخش دەگەڕان. هیچ هیوایەک بە باشتربوونی دەسەڵات و چاکسازی و ژیانکردن نەمابوو، گەندەڵی هەموو جومگەکانی دەسەڵاتی

گرتبووەوە. بۆیە لەملا و لەولا دەنگی ڕەخنە و ناڕەزایی بەرزدەبووەوە، لە ئاکامدا چەندان ڕاپەڕینی جەماوەری سەریانهەڵدا لەوانە ڕاپەڕینی بابەکی خوڕەم، زەنگ و بزووتنەوەی قرمتییەکان. ئەگەرچی هەموو ئەم ڕاپەڕین و بزووتنەوە و ناڕەزایانە خەلیفەکانیان لە خەوی خۆشی خۆیان و بەئاگایی لە دۆخی کۆمەڵگە و ڕابواردنی شەو و ڕۆژیان بێدار نەکردنەوە، چونکە خۆیان بە سایەی خودا لەسەر زەوی دادەنا، هەرگیز ئاوڕیان لە ڕابردووی خۆیان و لە حاڵی ئێستای میللەت نەدەدایەوە، سەردەمەکەیان لە گشت لاوە بۆنی ناپاکی و بێئەمەکی و دەڵەقیی لێدەهات. هەر لە سەردەمی خەلیفە متەوەکیلدا ئەوەندە کۆشک و تەلاری شاهانە بنیاتنران، خەزێنەی دەوڵەت کەوتە سواڵ.
خەلیفەکان خۆشگوزەرانی و کەیف و سەفای فەرمانڕەوایی و تەخت و تاج دڵی بردبوون، ئامادەبوون بۆ مانەوەی خۆیان دەست لە هەموو بەهاکان بەربدەن و نزیکترین کەسی خۆیان لە پێناوی مانەوەدا، یان بە بەدەستهێنانی دەسەڵات لەناوبەرن. ئەوەتا خەلیفە مەئموون ئەمینی برای دەکوژێت. خەلیفە متەوەکیل بەدەستی موستەنسری کوڕی دەکوژرێت، موستەنسریش پزیشکە بەرتیلخۆرەکەی دەیکوژێت. خەلیفە ئەلموعتەزبیللا ئەلموئەیەدی برای دەکوژێت. دواتر خەلیفە ئەلموعتەزبیللا ئەلمەهدیی برای دەیکوژێت. خەلیفە ئەلموعتەمید عەلەڵا دەرمانخوارد کرا.
لە سەرەتای سەردەمی یەکەمی عەباسیدا دوای ئەوەی دەسەڵاتداران هەستیانکرد زەندیقان و بیروباوەڕیان بوونەتە هەڕەشە لەسەر دەسەڵاتیان، ئیدی بووبوونە جێگەی مەترسیی تەواو، بۆیە شەپۆلێك لە تیرۆری باوەڕمەندیی پاکتاویی دیکە ڕووی دا، ئەوی خەلیفە ئەلمەهدی و ژمارەیەك خەلیفەی عەباسی لە دوای خۆی ڕابەرییان کرد، لە ژێر دروشمی جەنگان دژی زەندەقە و زەندیقان ئەنجامدران، ئەو تۆمەتەی زۆر جار بەوابوون بە باوەڕێك، یان بیری مەجووسیی دەگەیاند، دەرەنجامی ئەو شەپۆلانە تەشەنەکردنی تیرۆر و تۆقان و ترس و زمانلێدان و کوژرانی سەدان قوربانیی بێتاوانی کۆمەڵگەی لێبووەوە، لەگەڵ لەداردانی بەپەلە و ئەنقەست لەسەر دەسیسە و تۆمەتی گومانلێکراو و زمانلێدان.
“دوای مردنی مەنسور، ئەلمەهدیی کوڕی جێیگرتەوە، لە کارە هەرە ورووژێنەرەکانی پێوەند بە میتۆدی توندوتیژیی خوێنڕێژی ئەو هەڵمەتە خوێناوییە بەرفراوانە بوو، کە دژ بەوەی بە زەندەقە و زەنادیقەیان ناودەبرد، ئەوەبوو خەلیفە دامەزراوەیەکی تیرۆریستیی خوێنڕێژیی دروستکرد و هەموو دەسەڵاتێکی عورفی پێ بەخشی. ڕێیدان هەموو ئەوانەی ڕەوانەی لایان دەکرێن بەتۆمەتی زەندیقی بەهەق و ناهەق بکوژن و لەداریان بدەن. ئەو دامەزراوەیە لە دادگەکانی

پشکنینی خوێناوی دەچوو، کە لە ئەوروپا دامەزرا، سەرەکەکەشی بە (صاحب الزنادقة) ناودەبرا. بەسەدان کەس بەدەستی ئەو دامەزراوەیە و لقەکانی لە شارەکانی دی لەداردران، لەنێو ئەو قوربانییانەدا گەلێك شاعیر و زانا و ڕۆشنبیریان تێدابوون. هەندێکیان بە تۆمەتی گومان لەداردران، زۆریان لەسەر بنەمای زمانلێدان و بە هەڵبەستن دەگیران، ئەلمەهدی بەجدی بەدواداچوونی بۆ زەندیقان و لەناودانیان دەکرد و بەدوایاندا دەگەڕا و لەسەر تۆمەت دەیکوشتن"7.

لەم نێوەدا گەلێک شاعیر و نووسەر و زانا لە سەنگەی ڕەخنە و نووسینەکانیانەوە بوونە قوربانیی نەزانان و چەواشەکارانی سەردەمەکەیان و لەخۆڕا تۆمەتی حازربەدەستی کافری و زەندیقبوونیان دەدایە پاڵیان، یان بە هەر بیانوویەکی دی لەناویان دەدان.

ناکۆکیی توند "لە کەسێتیی ئەلمەهدیی فەرمانڕەوای عێراق و توندڕەوی و پەلەکردن لە خووخدەی، هۆکاربوون بۆ ئەوەی دواتر بەشار بن بوردی هاوڕێ و هاودەمی بەبەهانەی لە ئاین هەڵگەڕانەوە بەو شێوە دزێوە بکوژێت"8.

هەروەها خەلیفە هاروونە ڕەشید شاعیری ناسراو ساڵح بن عەبدلقەدووسی بە تۆمەتی زەندەقە کوشت و ساڵی 167ك/ 783ز لەسەر پردێکی بەغدای هەڵواسی، ئەمەش دوای دادگاییکردنێکی بەڕواڵەت، وەڕای ملکەچی و باوەڕداری و پەند و ئامۆژگاری و وتە بەنرخەکانی، کە لە قورئانەوە وەریگرتبوون.

حەللاجی شاعیری گەورە و فەیلەسووف لە دوا قۆناغی ژیانیدا لە خەڵوەت و دوورەپەرێزیی سۆفییان دوورکەوتەوە، چونکە نەیتوانی وەڵامی هەموو ئەو پرسیارانە بداتەوە بیر و هۆشی ئەویان وروژاندبوو، ئیدی چاوی لە زەوی بڕی و بەکردەنی تێکەڵی کۆمەڵگەکەی و ململانێ کۆمەڵایەتییەکان بوو، "لە قۆناغێکی دیاریکراوی گەشەکردنی فکریدا بەرەو ڕووی مامۆستا و ڕابەرەکانی دەبێتەوە و لەگەڵیاندا دەکەوێتە ناکۆکییەوە، تا حاڵێ دەگاتە ئەوەی نەفرەتی لێ بکەن و تۆمەتی کافری و بێدینیی شوێنبخەن"9.

ئیدی لە سەنگەی دەسیسە و زمانلێدانی بەدرۆ و بە تۆمەتی کفر و زەندیقی بە فەرمانی خەلیفە ئەلموقتەدیر هەزار جەڵدەی لێ دەدرێت و چوارپەلی دەبڕنەوە، ئەوجا سەری دەبڕن و تەرمەکەی دەسووتێنن. "هەروەها هەڕەشەی لە هەندێك لە هاوڕێیانی حەلاج کرد بەدرۆ دژی شایەدی بدەن گوایا داوای خوایەتیی کردووە"10.

ئیبن ڕەیوەندی (٨٢٧-٩١١ز) توێژەر و وتاربێژی ئێرانی، وەکو یەکێک لە بەناوبانگترین ڕەخنەگرانی فیکری ئایینی بەرهەمی منداڵەدانی ئەم ژینگە پڕ لە زەبروزەنگ و گەندەڵی و نەزانی و تۆمەت بەخشینەوەی خۆڕایی و ئیرەییبردنە بوو بەیەکدی. ئەو عەوداڵەی دووی زانیاری و

زانین بوو، نیشتمانی خۆی جێهێشت و ڕووی لە بەغدای پایتەختی خەلافەتی عەباسی کرد، ئەودەم خەلیفە متەوەکیل فەرمانڕەوا بوو، لەوێ بوو بە یەکێک لە گەورە پیاوانی موعتەزیلە، پێش ئەوەی لێیان ه□□گ□□□□ت□وە و کتێبی "فضيحة المعتزلة – ئابڕووچوونی موعتەزیلە"یان لەسەر بنووسێت. پاشان بۆ ماوەیەک بوو بە شیعە، دواتر چاوی بە "أبو عيسى الوراق" کەوت، ئیدی ئەم کابرایە وەکو "مامۆستا و هاوەڵی، ڕێڕەوی ژیانی گۆڕی، دوای ئەوەی گومانی لە دڵیدا چاند، بوو بە یەکێک لە گەورەترین و ناسراوترین زەندیقەکانی سەردەمی خۆی و سەردەمانی دواتریش".11.
ئیبن ڕەیوەندی "بەبێ ڕکابەر مامۆستای سەدەی سێیەمی کۆچی و دیارترین بیرمەندانی ڕۆشنگەری بوو و لە هەموویان باڵاتر و سەرکێشترینیان بوو لە بنیاتنانی ئەقڵییەتی زانستی بۆ لێکدانەوەی ژیان و ئایین لە ڕوانگەیەکی مرۆڤایەتییەوە. ڕەیوەندی هاوچەرخی موعتەزیلە، حەنبەلییەکان، شیعە، زەندیقەکان، بێدینەکان، فەیلەسووفان و ئەهلی کەلام و تەواوی جۆرە جیاوازەکان بوو، کاریگەریان لەسەر دانا و ئەویش کاریگەریی هەبوو لەسەر قوتابخانەکانیان، ڕێبازەکانیان و شێوازی بیرکردنەوەیان".12.
ڕەیوەندی وێڕای هەوڵەکانی نە ڕێبازی تایبەت بە خۆی هەبوو نەیش قوتابی. بۆیە وەک کەسێکی بێ پشت و پەنا، بە ئاشکرا جگە لە ئیبن خەلەکان و شەریف ئەلمورتەزا، نە فەیلەسووفێک، نە ڕۆشنبیرێک و نەیش دەسەڵاتدارێک لە سەردەمەکەی خۆیدا بوێریی ئەوەیان هەبوو بەرگریی لێ بکەن. هەڵبەت ئەمەش بۆ ئەوە د□گ□□□□ت□وە لە سەردەمێکی تاریکی پڕ لە زەبروزەنگ و توندوتیژیدا دەژیان و نزیک کەوتنەوە لەو بابت□ یاریکردن بوو بە ئاگر، هیچ ئومێدێک بە چاکسازی نەمابوو. ئەوەتا لە ڕۆمانەکەدا یوسفی ڕەحال بە نائومێدییەوە بە ڕەیوەندی د□□□□ت: "گەڕان بەدوای ڕاستیدا هیچ سوودی نییە، چونکە نایدزیتەوە، ئەگەریش بیدزیتەوە ئەوا دەکوژرێیت".
شیرین بانووی دایکی دووەمی ڕەیوەندییش پێید□□□□ت: "ئەگەر دەتوانیت بڕۆ دوور بکەوە، سەربازانی والی لە گشت شوێنێکن، نرخێکی واشیان لەسەر سەرت داناوە خودان دەروونە نەگریسەکان مرخیان خۆشکردووە و چاویان تێبڕیوە، پێش ماوەیەک ل□□□ بوون، ل□ت د□گ□□□ان"، تا دەگاتە ئەوەی پێی بێژێت: " ناڵێم هەڵبێ و بێدەنگبە... بەڵکو بنووسە و بەردەوامبە، گال□ت□ بە گەوجی و گەمژەیی و درۆکانیان بکە، ڕەنگە ئەمڕۆ دژمانت پێ بدەن و بەردەوامبن لە جوێندان پێت، تەنانەت دوای مردنیشت و بۆ هەتا هەتا، زۆر گرینگ نییە ستایش بکەن، یان دژمان بدەن، گرینگ ئەوەیە تۆ وەکو ویستت ژیایت و بڕوات بەوە هێنا خۆت دەتویست".

"لە بەتاوکردنەوەی ئیلحاد و زەندەقەدا کەس بە ئەندازەی ڕەیوەندی توند نەڕۆیشتووە، ئیبن ڕەیوەندی سەبارەت بە مردن، تیۆریی ئەپیکۆر دەخاتە ڕوو و پێی وایە: "تا من هەم، مردن نییە و کاتێکیش مردن هات، من نیم"".13
زۆربەی کتێبەکانی (سەرجەم کتێبەکانی بە ١١٤ کتێب دادەنرێت) دوای ئەوە تووشی تیاچوون هاتن (کە زۆربەیان بەدەستی ئەنقەست بوون)، هەوادارانی هەندێکیان ڕزگار کرد، نەیارەکانیشی بەبێ ویستی خۆیان بوونە هۆکاری پاراستنی زۆربەی کتێبەکانی، تاکو لە کاتی وەڵامدانەوەدا ناچاری بەڵگەهێنانەوە بوون، دەقەکانی بە نموونە بە تەواوی بهێننەوە.
د.عەبدولڕەحمان بەدەوی، دیارترین بەرگریکار لە ئیبن ڕەیوەندی لە سەردەمی نوێدا، دەڵێت: "ئیبن ئەلڕاوەندی عەقڵانییەک بوو پێش سەردەمی خۆی کەوتبوو، بەڵام ئەوەی لە بیرۆکەکانی گەیشتووەتە دەستمان تەنها ئەو شتانەن کە کتێبەکانی وەڵامدانەوە بۆیان گواستووەتەوە، ئەمەش وادەکات حوکمدان لەسەری یەقین نەبێت".14
کتێبەکانی ڕەیوەندی بەر لە جیابوونەوەی لە موعتەزیلەکان:
(الابتداء والإعادة، الأسماء والأحكام، خلق القرآن، كتاب البقاء والفناء، لا شيء إلا موجود، الطبائع في الكيمياء، اللؤلؤ).
ئەو کتێبانەشی ڕەخنە و دژەئاین بوون:
(الإمامة، فضيحة المعتزلة، القضيب (كتاب القضيب الذهبي)، التاج، التعديل والتجوير، الزمرد، الفرند، البصيرة، الدامغ، التوحيد، الزينة، اجتهاد الرأي).
لەسۆنگەی کتێبی (الدامغ)ەوە کە تووڕەیی دەسەڵاتدارانی لێکەوتەوە و بەهۆیەوە بە ئەهواز هەڵات و لای جوولەکەیەک وەکو پەنابەر ژیا و کاری کرد، دواتریش هەر لەوێ لە تەمەنی هەشتا و چەند ساڵیدا کۆچی دوایی کرد. مخابن ئەمڕۆ لە کتێبەکانی تەنیا (الابتداء والإعادة) و (الفرند) ماونەتەوە.
لەم ڕۆمانەدا "ئەبو حەیانی تەوحیدی"ی فەیلەسووف و نووسەری گەورە وەک لایەنگیری ئیبن ڕەیوەندی دەڵێت:
ڕەیوەندی "گەورەی سەردەمەکەی خۆی بوو، بلیمەت لە نووسیندا، لە هەموو شتێکدا جیاواز لەوانی دی، ئازا، هەڵەشە، بوێر، یاخود ڕەنگە شێت، سەرلەبەری کتێبەکانی ونبوون، سووتێنران، دڕێنران، بە نیەتی پێشوەختە لە ناوبران، نەیانتوانی بەرپەرچی ڕایەکانی بدەنەوە بۆیە ئەوی نووسیبووی سووتاندیان، نەیانتوانی بە زیندوویی بەسەریدا سەربکەون، ئاواتیان خواست بە مردوویی بەسەریدا زاڵبن، وایانزانی مەرگی کەسەکە و سووتاندنی کتێبەکانی مەرگی بیروبۆچوونەکانین، بیریان چوو هزر ژیانی بە بەردا دێتەوە و درەوشاوەتر دەبێت

ئەگەرچی جەستەی هەڵگرەکەشی مردبێت، خەڵک دەمرن و سەرتاپای گەردوونیش دەمرێت، بەڵام بیرەکە نامرێت”.15

بەداخەوە هەند زانیاری لەسەر ژیانی ڕەیوەندی لەبەردەستدا نییە، جگە لەوەی ژیانی پڕ لە تەمومژە و دوورنییە بە ڕۆونی ناوەی خۆشی گەڕیبێت، تەنانەت دەگوترێت لە دەخەکی تەمومژاویدا گیانی لەدەستداوە، گۆڕەکەشی دیار نییە، هەندەکیش دەڵێن کوژراوە، بەگومان ئەمە ئەنجامی ڕەخنە و هەڵوێستەکانی بووە.

کورتەیەک دەربارەی ژیانی نووسەری ڕۆمانی “زەندیقەکەی بەغدا”، جەعفەر ڕەجەب: ساڵی ١٩٦١ لە وڵاتی کوێت لەدایک بووە.
بەکالۆریۆسی لە فەلسەفە لە زانکۆی کوێت بەدەستهێناوە.
لە ڕۆژنامەی “الرأي”ی کوێتی کاریکاتێریستە و ساتیرەوتاریش دەنووسێت ١٩٩٦ـ٢٠١٦.
بەرهەمەکانی:

- الحب من أول رسمة – خۆشەویستی لە یەکەمین نیگارەوە (کاریکاتێر)
- أنا أفكر اذن أنا مقتول – من بیردەکەوە کەواتە من کوژراوم (کاریکاتێر)
- تحت الحزام – لەژێر ناوپەنچکەوە (ساتیرە وتار)
- تيس في ستاربكس – تەگەیەک لە ستارپاکس (ساتیرە نەقڵەت)
- مجرد حقيبة في المطار – تەنیا جانتایەک لە فڕگەدا (کۆمەڵەوتار)
- كلب الرئيس – سەگەکەی سەرۆک (کۆمەڵەوتار)
- زنديق بغداد – زەندیقەکەی بەغدا (ڕۆمان)
- تفاحة وشجرة وورقة بيضاء – سێوێک و درەختێک و کاغەزێکی سپی (پێشەکییەک بۆ فەلسەفە).

چالاکە لە بواری ڕاگەیاندن و سیاسەتدا. خۆی دەڵێت: هەموو جار کە خەم دەناسێنم دەنووسم: نیگار دەکێشم و دەنووسم، لە دنیادا مە بەستی دیم هەن و… بەس.
....
سەرچاوەکان:

1. مەریوان قانع، دین و دونیا، سلێمانی ٢٠١٠ ل٨٨.

2. هەمان سەرچاوە ل٨٨
3. مەریوان قانع، دین و دونیا ل٩٠
4. فوئاد مەجید میسری، کۆمەڵگا لە سایەی دەوڵەتی خەلافەتدا، چ٣، سلێمانی٢٠٠٥
5. د. عبدالحسین زرین کوب، دوو سەدە بێدەنگی، وەرگێڕانی: قادر بیستانی، ٢٠٢١ ل٥١٥
6. فوئاد مەجید میسری، کۆمەڵگا لە سایەی دەوڵەتی خەلافەتدا، چ٣، سلێمانی٢٠٠٥، ل٧٨
7. باقر یاسین، مێژووی خوێنڕێژی لە عێراقدا، وەرگێڕانی: سەباح ئیسماعیل، ناوەندی غەزەلنووس، سلێمانی ٢٠١٩ ل١٨٧
8. باقر یاسین، مێژووی خوێنڕێژی ل١٨٩
9. فوئاد مەجید میسری، کۆمەڵگا لە سایەی دەوڵەتی خەلافەتدا، چ٣، سلێمانی٢٠٠٥ ل249
١٠. باقر یاسین، مێژووی خوێنڕێژی ل٢٣٠
10. أحمد الصراف. دسمان نیوز – القبس 23/٠١/2022
11. د.عبدالامیر الاعسم، تاریخ ابن الریوندي الملحد، دار الافاق الجدیدة، بیروت 1975 ص7-8
12. ویکی پدیا دانشنامەی ئازاد (ابن راوندی)
13. ویکیبیدیا الموسوعة الحرة (ابن الراوندي)
14. جعفر رجب. زندیق بغداد، منشورات تكوین. الكویت، ط3، 2023 ص١٧

ئیرەیی و گومانڕەشیی داهێنەران.. سەباح ئیسماعیل

پاش ئەوەی دەنگۆی ئەوە بڵاوبووەوە، موزیکژەنی ناوداری نەمسایی مۆزارتی مەزن دەرمانخوارد کراوە و ئەوی ژارخواردی کردووە موزیکژەنی ئیتاڵی سالیەری هاوڕێی بووە، ئەوە بە پووشکینی باوکی ئەدەبی ڕووسی (1799-1837ز) بووە هەوێنی نووسینی شانۆنامەیەك بە ناوی "مۆزارت و سالیەری".
دواتر، لەسەر بنەمای ئەو شانۆنامەیە میلۆش فۆرمان فیلمی ناوداری

“ئەمادیەس”ی بەرهەم هێنا. لە بەشی یەکەمی شانۆنامەکەی پووشکیندا سالێری بە ناڕەزاییەکی توندەوە دژ بە دادپەروەریی خودایی قسان دەکات، “چما بۆچی ئەمەك تا ڕادەی مردن ئاشقی موزیك بێت و لە منداڵییەوە ژیانی لە پێناو موزیکدا تەرخان کردبێت، کەچی ئەم بەهرەیە بۆ کەسێکی سادەی شێت دەڕوات”.
ئەودەمی مۆزارت گەیشتە ڤیەننا، جوزێفی دووەمی ئیمپراتۆر سالێریی وەکو موزیکژەنی کۆشك هەڵبژارد. سالێری وای لێهات زۆری ڕێز لێ دەگیرا، بە تایبەت لای ئەندامانی چینی ناوەند.
مۆزارتی بەهرەدار چەشنی فریشتە دابەزییە سەر زەوی، دەتگوت ئاوازەکانی لە بەهەشتەوە هێناون. هەندەی نەبرد سالێری لە ترسی توانای گەورە و لە ئاوەزبەدەری مۆزارت تاڕاوی دەردەئیرەیی و بەدگومانی ناخی دەکرۆژی و هەلاهەلای دەکات. دەکەوێتە دژایەتی کردنی مۆزارت، تا ڕادەی ژارخواردکردنی.
ژینگەیەک نییە خاڵی بێت لە ئیرەیی و گومەڵەشی. خەڵک زوو هەستی بە مەترسیی ئیرەیی کردووە، بۆیە بۆ خۆپاراستن لە هێزی ئیرەییبەران لە پێش دەرگەکانی ماڵەوە کووژەکەی شین و چاوەزار و ناڵیان کوتیوە. زۆرن ئەوانەی وا هەستدەکەن گەر ددان بە داهێنەریی کەسێکی دیدا بنێن، ئەوا خۆیان دەسڕنەوە، یاخود لە بەهای خۆیان کەمدەکەنەوە. هەڵبەت مێژووی نووسەر و ڕووناکبیران گەلێك شێوازی ململانەی نێوان گەورەکانی بۆ تۆمار کردووین گومەڵەشی (غیرە) جووڵاندوونی. بە شێوەیەك هیچ بارانێك نەیتوانیوە شوێنپێکانی لە ناو دڵ و ئاوەزی مرۆڤەکاندا بسڕێتەوە. “هەر هەندەی ئەم گومەڵەشییە ئەدەبییە بڵاوە بگەڕێت بە دەخەک لە ڕقی کەسێنی، ئەوا دەبێتە سەرچاوەی نەخۆشیی کۆمەڵایەتی و سیاسیی ئاڵۆز، داهێنان و ژیانی کۆمەڵایەتییش دەشێوێنێت”.

ئیرەیی لای نووسەرانی بیانی

فڕانسیس بەیکەن (١٥٦١-١٦٢٦)ی فەیلەسووف و بیرمەند و سیاسەتمەداری گەورەی بریتانی کەسایەتییەکی بە ناوبانگ و دەوڵەمەند بوو، پۆستی گەورەی چنییەوە، دادوەری گشتیی شاژن، نوێنەری گشتی، لە دوایشدا لەسەر کورسیی سەرەکی دادوەران دانیشت. گەلێک جار دوودڵ بوو لەوەی کامیان کاریگەرە، سیاسەت بە هەموو سوودەکانییەوە، یاخود فەلسەفە بە گشت سەرئێشەکانییەوە: “وامدەزانی من بۆ ئەوە لەدایکبووم تاکو خزمەتی مرۆڤایەتی بکەم.. بۆیە لە خۆم دەپرسی: چۆن بتوانم سوود بە مرۆڤایەتی بگەیەنم، بینیم بە سروشتی خۆم ئامادەبوونی تایبەتم هەیە بۆ ڕامان لە ڕاستی”.. بەڵام لە سەنگەی ئەو ڕەوشەی دوای مردنی باوکی ساڵی ١٥٧٩ پەیدا تێپەڕی، بڕیار دەدات کار لە سیاسەت

بکات، بۆیە بە ناچاری کۆلێژەکەی جێدەهێڵێت بە قبووڵکردنی پۆستی دیپلۆماتکار لە باڵیۆزخانەی ئینگلیز لە پاریس. هەڵبەت سیاسەت جگە لە نەیار و سەرئێشە هیچی پێ نەبەخشی، یەکێک لەو سەرئێشانە بووە هۆی لەسێدارەدانی نزیکترین هاوڕێی “ئەلئیرڵ ئیسکس”، کە تۆمەتی ناپاکیی گەورەیان دایەپاڵ، شاژن ئەلیزابێس بەیکەنی بە پۆستی دادیاری گشتی هەڵبژارد، ئەویش بەڵگەکانی ناپاکیی هاوڕێکەی پێشکەش کرد، ئەمە وای لە بەیکەن کرد هەست بە ئازاری ویژدان و شەرمەزاری بکات، دەنووسێت: “حەز و ئومێدم لەو هەتاوە دەچوو لە میانەیەوە پیسی و گڵاوی تێدەپەڕن، کەچی ئینجاش وەکو پێشوو هەر بە بێگەردی دەمێنێتەوە”.
لە کارەکان بە دڵی ئەو نەڕۆیشتن، نەیاران و ئیرەییبەران چاوەڕێی دەرفەتێکیان بوو بیکەوێنن “لە ئاهەنگێکدا بە بۆنەی گەیشتنە تەمەنی شەست ساڵییەوە گێڕای لەودەمی پێکی “شەرەفی هاووڵاتیی پاشا و گەشبەختترینیانی هەڵدەدا” دەستەیەک سەرباز گەیشتنە کۆشکەکەی فەرمانی دەستگیرکردنی ئەویان پێبوو بە تۆمەتی بەرتیل وەرگرتن..
ئەوەبوو خرایە زیندانی تاوەری لەندەنەوە و هەموو ئەو نامەی سکاڵایانەی بۆ شا جەیمسی نارد بە لێخۆشبوونی بێسوود بوون، ئەوەبوو دادوەران بڕیارێکیان دەرکرد بە سزای پارە بە بڕی چل هەزار جونەی، بێ ئەوەی ماوەی زیندانییەکەی تەواو ببێت، ئەویش بڕیار دەدات گۆشەگیر ببێت و لە گوندێکی دیکەدا ساڵانی ژیانی دەبا تەسەر بۆ خۆتەرخانکردن بە خۆشەویستەکەی (فەلسەفە)، ئەوی سیاسەت و گەمەکانی لێیان دزی..
ڤۆڵتێر دەڵێت، بەیکەن دەیتوانی لەسەر کێلی گۆڕەکەی بنووسێت “با بیروبۆچوونەکانم لە بنیاتنانی جیهانێکی نوێی پڕ لە ڕووناکیدا ببنە بەردی بناغە”.
هاشم ساڵح لە وتارێکیدا بە ناوی “وردە ململانێی نێوان کەڵە نووسەرانی ئەدەب و هزر” باسی ڕقی شۆپنهاوەر دەڕەست یەکێک لە مەزنترین فەیلەسووفانی مێژوو دەکات، هیگڵی ئەرستۆی سەدەی نوێ، هەردووکیان بلیمەتن، بەڵام شۆپنهاوەر پێچەوانەی هیگڵ درەنگ دەرکەوت:
“بڕوانن شۆپنهاوەر چی بە هیگڵ دەڵێت، شتێک سەر سپی دەکات، جوێنی بە وێنەی ناشرین، هۆکارەکەی ئەوەیە هیگڵ زۆر ناودار بوو، سەدان خوێندکاری بۆ وانەکانی ڕادەکێشا، لەکاتێکدا شۆپنهاوەر گومناو بوو، تەنیا چوار پێنج خوێندکاری هەبوو، بێگومان هەردووکیان لە یەک زانکۆ و لە یەک سەعاتدا وانەیان دەگوتەوە! بەرلین. ئیدی شێتگیر دەبێت و لە ئاست هیگڵدا ئیرەیی دەمارەکانی دەکوڵێنێت، تا بڵێی دژمانی ناشرینی پێدەدات، وەک: “ئەم کەسە هیچوپووچەی ناوی

هیگڵە! ئەم دەجاڵە بێ ڕۆحە، قێزەونە، بێزراوە، نەزانە، ئایا شایانی ئەم هەموو بایەخەیە؟ فەلسەفەکەی بریتییە لە هەڵخەڵەتاندنێکی گەورە، یاخود درۆیەکی زل، بریتییە لە دەمپانکردنەوەیەکی گێکردنی بەتاڵ، بریتییە لە قسەی قۆڕ، یاخود سەفسەتە، ئەو فەلسەفەیەی گەمژەترینە لە مێژوودا. جگە لە شێتخانە و نەخۆشخانە دەروونییەکان، قسەی بەتاڵەی وەک قسەی ئەم پیاوە جادووگەرە نابیننەوە... هتد”.

تۆرگنێق (١٨١٨ـــ١٨٨٣ز) کاتێک لە ڕق لە دۆستۆیقسکی (١٨٢١ـــ١٨٨١ز) هەڵدەگرێت، دەیەوێت بە هەموو شێوەیەک ناشرین و وێرانی بکات بە شێوەیەک باسی گرفتە دەروونییەکانی دەکات، هەڵبەت کەسانێک هەبوون بەردەوام گەرمیان دەکرد. دیارە قسە بە ناوبانگەکەی فرۆیدی بیرچووبووەوە، یاخود بایی ئەوەندە نەژیا بیبیستێت: ڕەنگە لە دۆستۆیقسکیدا هەموو گرێ و گرفتەکانی زەوی ببینینەوە. بەڵام لە بەرامبەر دۆستۆیقسکیی نووسەری بلیمەتدا، ناتوانیت هیچ بکەیت، تەنیا ئەوە نەبێت: بێیتە سەر چۆک و سەرداننەوێنیت.

لەسێنگەی هەمیشە لاسەنگبوونی تەرازووەکە و “لە سایەی کێشمەکێش لەسەر ناوەندی ڕووناکی و هەڵپەکردن بە دەستکەوت، ئەم ململانێ ئاشکرا و شاراوەیە هەڵدەچێت، هەندێک ڕۆشنبیری ئیرەییبەری لە پشتەوەیە، لەوانەی گەلێک بانگەشەی برایەتی و ئایدیاڵییان دەکرد و هێندەی نەبرد پەردە لەسەر ڕوویان هەڵدرایەوە و خۆشەویستان گۆڕان بە نەیار و دوژمنان”.

هەندێک جار کارەکە ئەرێنی دەبێت و بە نووسین وەڵامی یەکدی دەدەنەوە و وەکو دەڵێن شەڕی ئەدەبیی دەکەن، بەڵام گەر تەشەنە بە لایەنە نەرێنییەکەی بدرێت ئەوا کارەساتێک دەخوڵقێنن، بە ناشرینکردن و تۆمەتبارکردنی یەکتر تۆمەتی دزیی ئەدەبی دەدەنە پاڵ یەکدی و قەبارە و بەهای کارە ئەدەبییەکانیان کەم دەکەنەوە و تۆمەتی ناشرین بە یەکدی هەڵدەبەستن. ئەمە ئەودەم دروستدەبێت، ئەویدی ڕووناکیی زیاتری دەخرێتە سەر و بەرهەمەکانی وەردەگێڕرێن و لە کۆڕ و کۆبوونەوەکاندا پتر ئامادەیی دەبێت و خەڵات دەکرێت و ڕێزی لێ دەنرێت...

فرۆید ئەمە ناودەنێت “گرێی ئەدیب”، ئەمین زاویی ڕۆماننووسی جەزائیری واوەتر دەڕوات و ناوی دەنێت “گرێی قابیل”، دەڵێت: “ئەوانە نەخۆشی دەسەڵاتی وەهمین، یاخود وەهمی دەسەڵاتن، ئەمەش وایان لێدەکات بیر لە (کوشتنی برا)ی ڕەمزی ئەدەبی بکەنەوە بە ئەوەی تەنیا خۆیان وەهمی دەسەڵاتیان بەدەستەوە بێت، ئەوانە لە خوێنمژانی ئەدەب دەچن”.

هەراس دالبول جوانی بۆچووە دەڵێت: ئیرەییبردن جۆرێکە لە

ددانپێدانان بە سەرکەوتنی ئەوانی دی. ئەرستۆش دەڵێت: کەسی ئیرەییبەر خۆی دەخواتەوە وەک چۆن ژەنگ ئاسن دەخوات.
چارڵز دیکنز (١٨١٢ـ١٨٧٠)ی ڕۆماننووس بە مەزنترین ڕۆماننووسی ئینگلیز لە سەردەمی ڤیکتۆریدا دادەنرێت. تاکو ئەمڕۆش ڕۆمانەکانی خوێنەری زۆریان هەیە، ناودارترین کارەکانی، ڕۆمانی "ئۆلیڤەر تویست"، "چیرۆکی دوو شار"، "دەیڤد کۆپەرفێڵد"، "کاتە سەختەکان" و "ئاواتە گەورەکان"ن. ڕۆمانەکانی ڕەنگدانەوەی دۆخی خراپی منداڵیی خۆی بوون. لە زۆربەی کارەکانیدا بانگەشەی پێویستبوونی چاکسازیی کۆمەڵایەتی و پشتگیریی ئەو دەزگە خێرخوازی و تەندروستییانەی دەکرد چاویان لە هەژارانە. بۆیە قەڵەمە ڕەوانەکەی بۆ ڕزگارکردنی کۆمەڵگە لەو خراپەکاری و ڕەوشە نادادپەروەرانەیەی دەوریان داوە تەرخانکرد.
لە هەمان ڕۆژگاردا ولیەم تاکری (١٨١١ـــ١٨٦٣)ی ڕۆماننووس و ڕۆژنامەنووسی ناودار دەژیا. شارلۆت برۆنتی ڕۆمانی "جەین ئایەر"ی پێشکەش بەو کردووە، چونکە ئەو بە یەکەمین نوێگەری کۆمەڵایەتی دادەنێت.
ماوەیەکی زۆر نەیاری چارڵز دیکنز بوو. لە نێوانیاندا بڵێسەی ئیرەیی بەرچاو گڕە گرت. دیکنز خۆی بە ناودارتر و کاریگەرتر دادەنا، کەچی تاکری بە چاوێکی ڕەخنەگرانەوە لە کارەکانی دەڕوانی و ئەوانی خۆی بە قووڵتر دادەنا. ئیرەیی لە نێوانیاندا گەیشتە ڕادەیەک لە ڕێگەی ڕۆژنامەکانەوە ڕووبەڕووی یەکدی دەبوونەوە و هەر یەکێکیان ڕەخنەی توندی لە کارەکانی ئەوی دی دەگرت.
هەڵبەت ئەوی لە نێوان ئۆسکار وایڵد (١٨٥٤ـ١٩٠٠)ی نووسەری ڕۆمانی ناوداری "وێنەی دۆریان گرەی" و لویس کارۆڵ (١٨٣٢ـ١٨٩٨)ی خودان ڕۆمانی "ئەلیس لە وڵاتی سەیر و سەمەراندا" و زانا لە بواری ماتماتیک و جەبر ڕووی دا لەوانی پێشوو کەمتر نەبوو. وایڵدی ناسراو بە گاڵتەجاڕی و زیرەکییەکەی گاڵتەی بە شێوازی کارۆڵ دەکرد و تەنها بە نووسەری منداڵانی دادەنا. بێگومان کارۆڵ بە ئاشکرا وەڵامی ڕەخنەکانی وایڵدی نەدەدایەوە بەڵام دەڵەست ئۆسکار وایڵد و ناوبانگی بەرفرەوانی هەستی بە شڵەژان دەکرد.
ماری شیلی (١٧٩٧ـ١٨٥١)ی هاوسەری پێرسی بیش شیلیی شاعیر، ئەو ئافرەتە داهێنەرەی ساڵی ١٨١٨ کەسایەتیی فرانکشتاینی داهێنا. خانەوادەی شیلی لۆرد بایرۆنیان لە سەر ڕۆخی دەریاچەی لیمان لە سویسرا ناسی، ئیدی لە نێوانیاندا دۆستایەتی و لێکتێگەیشتن و گەنگەشەی ئەدەبی و فەلسەفی دروست بوون.
لۆرد بایرۆن (١٧٨٨ـ١٨٢٤)ی پێشەنگی شیعری ڕۆمانسی، شیعرەکانی هەندێک جار توند و بڕێک جاریش وەک پەڕەی گوڵ ناسک. وێڕای ئەو

دۆستایەتییە بەرچاوە، بەڵام ئیرەیی لێنەدەگەڕا پێوەندییەکەیان شڵەژانی تێدا نەبێت و ئارام ببێتەوە. ماری شیلی هەستی بە هەندێک گومانڕەشی و ئیرەیی دەکرد لە ئاست ناودارییەکەی بایرۆن و جەماوەری بوونەکەی، بە تایبەت ئەمیش دەکۆشا ناوی لە کایەی ئەدەبدا دەربکەوێت.

ڤێرجینیا ووڵف (١٨٨٢ـ١٩٤١)ی نووسەری ڕۆمانی "خاتوو داڵاوای" و "ئۆرلاندۆ" و "شەپۆلەکان"، تا مرد ئیرەیی بە نووسەرێکی مەزنی وەک جەیمس جۆیس دەبرد و بە نووسەرێکی خراپی دادەنا. مایەی سەیربوو ڤێرجینیا ووڵف ڕایەکی جیاوازی لەسەر جەیمس جۆیس هەبوو، ڕۆمانی (یۆلیسیس)ی وا وەسف کرد کە "کتێبی نەخوێندەوارە، نزمە، پیاوێکی خەمبار نووسیویەتی، خۆپەرست، چیڕەدرێژ، وشک و مایەی دڵتێکچوونە".

نووسەری پیرۆیی ماریۆ بارگاس یۆسا کاتێك گوتی، بەدگومانی ئاوەز دەشێوێنێت و ڕێگەی بیرکردنەوەی ژیرانە نادات، باش دەیزانی ئیرەیی نووسەران کاریگەرتر و بە ئازارترە لە ئیرەیی کەسانی سادە. ئیرەیی توانای ئەوەی هەیە هەموو شتەکان تێکوپێك بدات، گڕیان تێ بەردات و بوونیان بسڕێتەوە. دوورنییە بگاتە ڕادەی خۆکوشتن. وەکو ئەوەی لە نێوان دوو ڕۆمانووسی هەرە مەزنی ژاپۆن، یۆکیۆ میشیما و کاواباتادا ڕووی دا. ئەو دوو نووسەرە بۆ پتر لە نیوسەدە نامەیان گۆڕییەوە، نامەکان پڕ بوون لە ڕێز و خۆشەویستی، تاکو کاواباتا خەڵاتی نۆبڵی وەرگرت، ئیدی کێچ کەوتە کەوڵی میشیماوە، بەرگەی ئەو سەرکەوتنە گەورەیەی هاوڕێکەی نەگرت. دەمودەست پێوەندییەکەیان ڕووی لە خراپی کرد. میشیما بەهۆی ئیرەیییەوە نەیتوانی پیرۆزبایی لە مامۆستاکەی بکات. ئەو□ بوو خۆی کوشت. هەر دوای دوو ساڵ لە خۆکوشتنی میشیما، کاواباتاش خۆی کوشت. چون کاردانەوەی هاو□□ک□ی بێت.
نموونەیەکی بەرچاوی تەواو پێچەوانەی ئەم هەڵوێستە، کاتێك ئەلبێر کامۆ (١٩١٣ـ١٩٦٠) ساڵی 1960 خەڵاتی نۆبڵی پێ دەبەخشرێت، کامۆ دەچێت بۆ یۆنان بۆ لای هاوسەری ڕۆمانووسی گەورە نیکۆس کازانتزاکی (1883ـ1957)، پێیدەڵێت: ئەم خەڵاتە شایانی کازانتزاکی بوو نەك من.

ئیرەیی لای نووسەر و هونەرمەندانی عەرەب
من یوسفم بابە

(شیعری: مەحموود دەروێش/ و: ئازاد بەرزنجی)
من یوسفم بابە

براكانم منيان خۆش ناوێ بابە
نايانەوێ لەگەڵيان بم بابە
دەسدرێژيم ئەكەنە سەر و
بەردباران و جنێوبارانم ئەكەن و
ئەيانەوێ بمرم تا مەدح و سەنام كەن
دەرگاى ماڵەكەى تۆيان لەسەر داخستم
لە مەزراكە دەريان كردم
ڕەزەكەيان ژاراوى كردم.. بابە
يارييەكانيان وردوخاش كردم.. بابە
كە نەسيمە هەڵيكرد و ياريى بە قژم كرد
ئيرەييان پێ بردم و لە منيش و لە تۆش تووڕە بوون
بابە من چيم كردووە لەوان؟
پەپوولەكان خۆيان لەسەر شانم نيشتنەوە
گوڵەگەنمەكان خۆيان بۆم چەمانەوە
باڵندەكان خۆيان لەسەر لەپى دەستم هەڵنيشتن
ئيتر من چيم كردووە بابە؟
بۆچى من؟
تۆ ناوت نام يوسف
براكانم فڕياندامە بنى بيرێكەوە و
گورگيشيان بەو كارە تاوانبار كرد
گورگ لە براكانم بەڕەحمترە.. بابە
ئاخۆ من غەدرم لە كەس كرد كاتێ وتم:
“يانزە هەسارەم بينى
لەگەڵ خۆر و مانگدا
بينيمن سوجدەيان بۆ ئەبردم؟”

ئەم شيعرەى مەحموود دەروێش بەسەرهاتێكمان دەهێنێتەوە ياد، كۆن هێندەى كۆنيى بوونى مرۆڤ لەسەر زەوى؛ بەسەرهاتى يوسفى كوڕى يەعقووب پێغەمبەر، كە چۆن لە بەرئەوەى خوا جوانى و شۆخيى پێ بەخشيبوو و خۆشەويست بوو، ئيرەيى براكانى دەگاتە ڕادەيەك، پيلان دژى بگێڕن و بير لەوە بكەنەوە چۆن لە ناوى ببەن.

ئينگليز دەڵێت: هيچ بەدگومانييەك لە بەدگومانيى ئافرەت توندتر نييە، مەگەر بەدگومانيى نووسەران لە يەكدى. مێژوو ناوى زۆرى لەم بارەيەوە بۆ تۆمار كردووين، وەك ئيرەيى و ناكۆكيى نێوان مەعەڕى و شەريف ڕەزى، موتەنەبى و ئەبو فيراس ئەلحەمدانى، جەرير و فەرەزدەق، لە مێژووى نوێشدا نێوان ئەحمەد شەوقى و حافز ئيبراهيم، زەهاوى و ڕەسافى، جەواهيرى و بەياتى.

ياقووتى حەمەوى (١١٧٨ـ١٢٢٩ز) لە كتێبى (معجم البلدان)دا چيرۆكى

تۆڵەسەندنەوەی ئەلزەمەخشەری (١٠٧٥–١١٤٣ز) لە ئەلمەیدانی (....–١١٢٤ز)ی نەیسابووری دەگێڕێتەوە، دوای ئەوەی کتێبەکەی (مجمع الامثال) بینی، ئیرەیی بە باشیی کتێبەکەدا هات. کاتێک ئەلزەمەخشەری کتێبەکە دەبینێت، خامە دەگرێتە دەستەوە و بە مەبەستی بێبەهاکردن و شێواندن پیتەکانی ناوی ئەلمەیدانی زیاد دەکات، پیتی (ن) دەخاتە سەر ناوی ئەلمەیدانی و دەیکاتە (ئەلنەمیدانی)، بە فارسی واتا "ئەوی هیچ نازانێت". ئەمیش بە ناچاری دەستدەداتە خامە و هەمان پیت دەخاتە سەر ناوەکەی ئەلزەمەخشەری و دەیکاتە (ئەلزەنەخشەری) هەر بە فارسی واتا: "ژنەکەی کەیوە".

سەیفولدەولە ئەلحەمدانی (٩١٦–٩٦٧ز) دوای سەرنەکەوتنی هەوڵەکانی لە دەستبەسەرداگرتنی دەوڵەتی عەباسی لە بەغدا لە سەرەتاکانی ساڵی ٩٤٠ی زایندا ئەمارەتێکی لە حەلەب دامەزراند. گەلێک شاعیر و مێژوونووس و نووسەری لە دەوروبەری خۆی کۆکردنەوە، لە گرینگترین ئەو شاعیرانە ئەلموتەنەبی (٩١٥–٩٦٥ز) و ئەبو فیراس ئەلحەمدانی (٩٣٢–٩٦٨ز) و ئیبن نەباتە و فەیلەسووفی گەورە ئەلفارابی (٨٧٠–٩٥٠) بوون. ئەلموتەنەبی نۆ ساڵ لە ژێر سایەی سەیفولدەولەدا مایەوە، بوونی ئەلموتەنەبی وایکرد ناوی دەیان شاعیر و نووسەر بشارێتەوە و ناویان نەبێت.

سەیفولدەولە بەخششی زۆری بە شاعیران دەدا، چونکە شاعیرانی دەربار ئەرکیان پیاهەڵدان بوو لە شیعرەکانیاندا، لە ڕێگەی ئەمانەوە دەسەڵاتی سەیفولدەولە لە سەرتاپای جیهانی ئیسلامیدا تەشەنەی کرد. هەڵبەت تەنیا شاعیران لە کۆشک نەبوون، بەڵکو زانایانی لێکۆڵینەوەی ئاینی، مێژوو، فەلسەفە و فەلەکناسیش هەبوون. ئەمە وایکرد ئەلموتەنەبی لە کۆشکدا لە هەمووان پتر جێگەی ئیرەیی بێت، لەبەر فرەزانایی و ئەو پێگە تایبەتەی لای سەیفولدەولە هەیبوو. لەوەدەکات ئەلموتەنەبی ئەم دێڕەی بە سەیفولدەولە نووسیبێت، دەڵێت:

ازل حسد الحاسدين عني بكبتهم

فانت الذي صيرتهم لي حسدا

زۆربەی زۆری نەیارانی ئەلموتەنەبی لە عەجەمەکان بوون، لە پێشی پێشیانەوە ئیبن خالەوەی هەمەدانی (....–٩٨٠) بوو، ئەوی لەسەر چامەیەک گفتوگۆی لەگەڵ ئەلموتەنەبیدا کرد، ئەلموتەنەبی پێیگوت: بەهات لە دا، تۆ عەجەمیت، چیت لە عەرەبی داوە!

ئیبن خالەوەی لە فەقیانەکەیدا کلیلێکی ئاسنی دەرهێنا و کێشای بە دەموچاوی ئەلموتەنەبیدا و دەموچاوی بریندار کرد. هەروەها یەکێک لە نەیارەکانی تری ئەلموتەنەبی ئەبو فیراس ئەلحەمدانیی ئامۆزای

سەیفولدەولە بوو، بەدەی نەبوو ئەو هەموو بەخششەی تەنیا بە ئەلموتەنەبیی شاعیر دەدا.
لە کۆتاییدا ئێرەییبەران توانییان پێگەی شاعیر لەق بکەن و لای سەیفولدەولە زمانی لێ بدەن و بۆی تێبگووشن، ئەوەبوو پەیوەندیی نێوانیان تێکچوو و بە میسر سەری هەڵگرت. دواتر ئەلموتەنەبی لە میسر دەرچوو و ڕووی لە مەغریب کرد، فاتمییەکان دەسەڵاتداری ئەوێ بوون، لەوێش زۆر نەمایەوە، دوای ئەوەی شاعیر ئیبن هانیئ (٩٣٨_٩٧٣ز) پیلانێکی بۆ دانا، ئەوەبوو وڵاتی فارس دوامین وڵات بوو پێی نایە سەر، پێش کوژرانی بەدەست فاتیک ئەلئەسەدی بەر لەوەی بگاتە بەغدا. ئەمەش لەسەنگەی ئەوەی چامەیەکی داشۆرینی لەسەر کوڕخوشکی فاتیک نووسیبوو.
لەکاتی ڕووبەڕووبوونەوەدا ئەلموتەنەبی ویستی ڕابکات، کوڕەکەی پێیگوت: "ئەوە هەڵدێیت! تۆیەک وتووتە: (والخيل والليل والبيداء تعرفني … والسيف والرمح والقرطاس والقلم). ئیدی ئەلموتەنەبی بڕیاری دا ڕانەکات، بە کوڕەکەی گوت: (تۆ بەمە منت کوشت). ئەوەبوو وێڕای ئەلموتەنەبی کوڕەکەی و غولامەکەشی کوژران.
بەگومان لە سەردەمی نوێشدا نموونە زۆرن، بۆ نموونە ئەو ئێرەیی و ناکۆکییەی نێوان هەردوو شاعیری ناوداری عێراق جەمیل سدقی زەهاوی (١٨٦٣_١٩٣٦) و مەعرووف ڕەسافی (١٨٧٥_١٩٤٥) گەیشتبووە ڕادەیەك هەر یەکەیان داوای ئەمارەتی شیعریی بۆ خۆی دەکرد و داوایان لە شاعیران دەکرد لە ڕۆژنامەکاندا پەیمانیان بدەنێ، متمانەیان پێ ببەخشن و بە میری شاعیرانی خۆیانیان بزانن، کار بەوە گەیشت تەنانەت شا فەیسەڵ داوەتی کردن، تاکو ئاشتیان بکاتەوە، کەچی لەوە خراپتر تێکیان دا.
مەی زیادە (١٨٨٦ـــ١٩٤١)ی ژنەنووسەری لبنانی، کە بە هۆی زیرەکییەکەیەوە نۆ زمانی دەزانی، بووبووە بزوێنەری ئێرەیی لای گەلێك نووسەری ناوداری سەردەمەکەی، وەك: خەلیل مەتران، تەها حوسەن، حافز ئیبراهیم، عەباس مەحمود ئەلعەقاد، ئەحمەد شەوقی، مازنی، ڕەیحانی و هی تریش.
ئەلتاهیر وەتار (١٩٣٦ـــ٢٠١٠)ی سەرکردەی بێ ڕکابەری ڕۆمانی جەزائیریی نووسراو بە زمانی عەرەبی، ئێرەیی و بەدگومانیی بەرابەر ڕەشید بوچەدرە (١٩٤١)ی ڕۆماننووس کەم نەبوو. ڕەشید بوچەدرەش هەمبەر کەمال داودی ڕۆماننووس هەمان هەست ختووکەی دەدا.
"لە ساڵانی هەشتاکانی سەدەی ڕابردوودا، ئەلتاهیر وەتار تووڕە بوو و هاوسەنگیی سایکۆلۆجیی خۆی لەدەست دا، ئەو گەورەترین نووسەری جەزائیرییە لەو قۆناغەدا بە زمانی عەرەبی دەینووسی، کاتێک بیستی ڕەشید بوچەدرەی ڕۆماننووس یەکەمین ڕۆمانی خۆی بە زمانی عەرەبی

بڵاوکردەوە، ڕۆمانی (هەڵوەشانەوە) ١٩٨٢، لەکاتێکدا لە جیهاندا بەوە ناسراوە بە فەڕەنسی دەنووسێت، ئەمەی بەسەردا هات، لەترسی ئەوەی نەکو ناوی ئەلتاهیر وەتار لە بەردەم ئامادەبوونی ناوەکی ئەدەبیی درەوشاوە و گەشاوەی وەک ڕەشید بوچەدرەدا بکەوێتە سێبەرەوە.

ئەلتاهیر وەتار لە بۆڵەبۆڵ نەدەوەستا لە هاتنەناوەوەی بوچەدرە لە نووسین بە عەرەبی، لە بەردەم ڕۆژنامەنووسان و مامۆستایانی زانکۆ و ڕۆشنبیراندا ئەمەی نەدەشاردەوە، دەستەواژە بەناوبانگەکەی دووپات دەکردەوە: با لە شوێنی خۆیدا بمێنێتەوە (مەبەستی بوچەدرە بوو) لە ڕۆمان بە زمانی فەڕەنسی، با لە ڕۆماننووسین بە عەرەبی لەکۆڵمان ببێتەوە و وازمان لێبهێنێت، لە ئەنجامی ئەمەدا جەنگ لە نێوان ئەو دوو ڕۆماننووسەدا هەڵگیرسا و پەیوەندیی نێوانیان بڕا، تاکو مردنی ئەلتاهیر وەتار ساڵی ٢٠١٠".

ئەمە ئەو گرێی قابیلەیە زاوی باسی دەکات. هەڵبەت لەم نێوەدا سوودوەرگری یەکەم ڕێژیمە سیاسییەکە بوو. چونکە سوود لەو جەنگانە دەبینێت و هانیان دەدات بە پەرەپێدانی ئەو گرێیە، گرێی یەکدی کوشتنی براکان، ئاگرەکە خۆشتر دەکات. چونکە بەمە هێزی خوێنەران بەشبەش دەکات و هەوڵدەدات بەو هەڵسوکەوتە پەراوێزخراوانەوە مژووڵیان بکات و بۆ ماوەیەکیش بێت داخوازییە ڕەواکانیان هەمبەر سەرکوت و کەمتەرخەمیی ڕێژیمەکە بیر بچێتەوە.

سەلامە مووسا (١٨٨٧–١٩٥٨)ی گەورە نووسەری میسری "بە درێژایی ژیانی ئاواتی ئەوەی دەخواست سەد ساڵ بژی، چەشنی کۆتایی جاحز بمرێت و دەوروبەری هەموو کتێب بێت، هیچ نووسەرێکی عەرەب وەک ئەو هەزی کاریگەری و هەمەڕەنگیی لە نووسیندا تێدا کۆنەبووەتەوە، کتێبەکانی بوونە ڕواڵەتێک لە ڕوواڵەتەکانی کتێبخانەی عەرەبی، بیروباوەڕی بە تەواوی تەشەنەی کرد، نووسەرانی ئەو سەردەمە وای بۆچوون ئەگەر بە خۆیاندا نەگەن، ئەم پیاوە باڵا مامناوەندییە بەڕە لە ژێر پێیان دەردەهێنێت، ئەمەش وای لە زۆرێکیان کرد بەشێک لە کاتی خۆیان بە بەرپەرچدانەوەی "گومڕایییەکانی – هرطقات" سەلامە مووسا تەرخان بکەن".

ئەدۆنیس دەڵێت: خەلیل حاوی چونکە ئیرەیی پێ دەبردم، هەمیشە لە نێو هاوڕێکانیدا خراپ باسی دەکردم. کە لێیدەپرسن، ئەدی ڕای تۆ لەبارەی ئەوەوە چییە؟ دەڵێت: "ڕێز لە ئەزموونی دەگرم، بەڵام چێژ لە شیعری وەرناگرم". لەبارەی ئەوەیشەوە کە مەحموود دەرویش (١٩٤١–٢٠٠٨) گوتوویەتی: "شەرم لە فرمێسکی دایکم دەکەم، تامەزرۆیم بۆ نانی دەستی دایکم هەیە" ئەدۆنیس دەڵێت: "پێکەنینم بەو گریانە شیعرییە دێت".

بەدر شاکر ئەلسەییاب (١٩٢٦ـ١٩٦٤)، کە بە ئەدەبی ئینگلیزی ئاشنا بوو، توانی سەرەتایەکی نوێ بۆ گۆڕینی شیعری عەرەبی پێشنیاز بکات، کە دواتر بە کۆششی چەندان شاعیری تریش، شیعری عەرەبی گۆڕانکاریی ڕیشەیی بە خۆیەوە بینی. کەچی هەندێک نووسەر، ڕەنگە لە دژی ئەلسەییاب، دەیانگوت نازک ئەلمەلائیکە پێشەنگی شیعری نوێی عەرەبییە، چونکە ئەو یەکەم جار تەفعیلەی کێشی عەرەبیی دەستکاری و بەش بەش کردووە، وەک ئەوەی مەدەرنیزمی شیعری و گۆڕینی شیعر، تەنیا مەسەلەیەکی تەکنیکی و پەیوەندیی بە ژمارەی تەفعیلەی دێڕەکانەوە هەبێت!
یوسف ئیدریس (١٩٢٧ــــ١٩٩١ز)ی چیرۆکنووس و شانۆنامەنووس و ڕۆماننووسی میسری زۆر نەجیب مەحفوز (١٩١١ـ٢٠٠٦)ی ڕۆماننووسی خۆشدەویست، سەرهات و نامە و ڕابواردنی شەوانە و سەردانی یەکدی لە نێوانیاندا هەبوو، ئیدریس هەمیشە مەحفوزی لە پێشەوەی ڕۆمانوسانی عەرەب دادەنا، کەچی هەر هەندەی بیستی نەجیب مەحفوز خەڵاتی نۆبەلی ئەدەبی پێ بەخشرا، هەڵگەڕایەوە و لە دەستەوە گۆڕا بۆ دوژمن، وتارگەلێکی توندی لەسەر مەحفوز نووسی، تێیاندا داشۆرینی دەکات، تا ئەو ڕادەیەی بە ئاساییکردنەوە لەگەڵ ئیسرائیلدا تۆمەتباری دەکات.
ئەم ئیرەییبردنە مەرج نییە هەر ئیرەییبردن بە مادە و دارایی بێت، دەشێت بە پێگە و پایەی مەعنەوی، بە توانا و لێهاتوویی، بە جوانی و شۆخی، بە توانای داهێنان لای کەسێك بێت کەسی ئیرەییبەر شکی نابات. ئیرەیی تژییە لە خەم و داخ بە باشی و جیاوازی و بەختەوەری و سەرکەوتنی مرۆڤێکی دی، لە هەمان کاتیشدا خۆشحاڵییە بە بەدبەختی و نەهامەتیی کەسیتر. بێگومان ئەمەش چێژێکی سادیستانەیە هیچ بەدەست ناهێنێت.
محەمەد عەبدولوەهاب (١٨٩٨ــــ١٩٩١)ی سترانبێژی ناسراو بە “مۆسیقاژەنی نەوەکان” ئیرەییبەران هەراسانی دەکەن و لە گۆڤار و ڕۆژنامەکانی ئەوکاتی میسردا زۆر بە خراپی و بێویژدانانە لەبارەیەوە دەنووسن، ڕۆژێکیان گۆڤار و ڕۆژنامەکان کەدەکاتەوە و دەچێت بە لای شاعیری ناودار ئەحمەد شەوقی (١٨٦٨ــــ١٩٣٢)ی میری شاعیران. سکاڵا و دەردەدڵی خۆی لا دەکات، چۆن ئیرەییبەران ژیانیان لێ تاڵ کردووە و چەند بە خراپ لەسەریان نووسیوە، شەوقی پێیدەڵێت، هەموو ئەو نووسراوانە لەسەر زەوییەکە دابنێ و بچۆرە سەریان، ئەویش بە سەرسووڕمانەوە بە گوێی دەکات. شەوقی پێیدەڵێت: بزانە چەندپێیان بەرز بوویتەوە.
بە هەمان شێوە، ئەوجا محەمەد عەبدولوەهابی سترانبێژ ڕقی لە ڕیاز سونباتیی مۆسیقاژەن و ئاوازدانەر بوو، قەسبچییش لە بەلیغ حەمدی.

هەڵبەت بە دەگمەن ئیرەیی و بەدگومانی و ناکۆکیی لە نێوان زانایەك و نووسەرێك، نووسەرێك و موزیکژەنێك، خۆشنووس و نیگارکێشێك، دارتاش و ئاسنگەرێك، بازرگانێکی ئاوریشم و بازرگانێکی کاغەزدا دەبینیت، چونکە بواری کارکردنیان جیاوازە و بەرژەوەندییان دژ بە یەکتر ناوەستێتەوە. گۆتە جوانی بۆ چووە دەڵێت: داهێنان هەتاکو لێتەوە دوور نەبێت، ناتوانیت ددانی پێدا بنێیت. هەموو ئەو داهێنەرانەی ئیرەییان بە یەکدی بردووە، یاخود گومانەشیان بەرامبەر یەکتر لا دروست بووە نزیك بوون لە یەکدییەوە. بێگومان ئەمەش ئەوپەڕی هەژاریی ڕۆحی و هزریی کەسی ئیرەییبەرە، لە ئەنجامدا دەبێتە مایەی بەدبەختییەکی زۆر بۆی و هەرچییەك دەكات ئەو هەستە دژوارە ناهێڵێت بەختەوەر بێت. ئەمە جگە لەوەی زۆر کات ئیرەییبەران کەسانی بەبەهرە و تەمبەڵ و بوودەڵەن، بەو ئیرەییە کوشندەیەیان، کە چەشنی مۆرانە ڕۆحیان دەکرۆژێت و ڕۆحی ملشکاندن و ئیرەیی و ئارەزووی لاوازکردنی ئەویتر، یان تێکشکاندنی بەسەریاندا زاڵ دەبێت، دەیانەوێت دژایەتیی هەموو ئەوانە بکەن لە خۆیان بەهرەمەندتر و بەتواناتر و داهێنەرترن.
بەرتراند ڕەسڵی بیرمەندی ئینگلیز جوانی بۆچووە سەبارەت ئیرەیی وتوویەتی: “ئیرەیی یەکێک لە بەهێزترین هۆکارەکانی کەساسییە”. مرۆڤ هەمیشە ئیرەیی بە شتێك دەبات نییەتی. هەڵبەت لە کۆی ئەم ناکۆکییانەدا ئەوەی بمێنێتەوە و نەمری بەدەستبهێنێت بەرهەمی باڵا و ڕەسەن و پڕ لە داهێنانە.
هەڵبەت نکوڵی لەوە ناکرێت چەن لە نێو نووسەر و داهێنەرانی بیانی و عەرەب و سەرلەبەری میللەتانی دنیادا گومانەشی و ئیرەیی هەر هەبووە و دەبێت، کوردیش وەک هەر میللەتێکی تر بێبەش نییە لەو خوو و سیفەتە. “گەر چاوێک بە مێژووی کۆن و نوێی کۆمەڵگای کوردیشدا بخشێنن، ئەوا دەبینن ژمارەی ئەو کەسانە کەم نین ئیرەییان بە کەسانی لێهاتوو و داهێنەر و کارامە بردووە و ئەو ئیرەییەیان ئاگری ڕق و کینەی لە ناخیاندا هەڵایساندووە و هەندجار بە ئاشکرا و هەندێک جاری تریش بە نهێنی، ئەو جامی ڕقەی خۆیان بەسەر ئەو کەسە بەهرەمەندانەدا ڕشتووە. بێگومان دواجار گرەوی داهێنان و ژیان هەر بۆ بەهرەمەندەکان بووە، نەک ئیرەییبەرە سایکۆپاتییەکان. ئەوەتانە ئەوانەی ماونەتەوە نالی و گۆران و شێرکۆ و هتد.. نەک ئەوانەی تەپۆڵێک ڕق و بوغز و ئیرەیی و هەست بە کەموکوڕی بوون بەرامبەریان”.
لێرەدا لەبەر ئەوەی سەرچاوەی جێبەوام لەبەردەستدا نییە تەنیا ئەم دوو نموونەیە دەهێنمەوە.
مەلای جەباری (١٨٠٦–١٨٧٦) دەگێڕێتەوە: ڕووم کردە شاری کەرکووك و

لە مزگەوتی “نائیب” بە فەقێیەتی گیرسامەوە، مزگەوتی ناوبراو جیا لەوەی قوتابخانەیەکی ئاینی بووە، هاوکات حوجرەی لێژنەی فەتواشی لێ بوو، جا لەبەر ئەوەی چەند جارێك هەڵەی مەلاکانی لێژنەی فەتوام ڕاست دەکردەوە و لە ئەدەبیات و زانستی فارسیدا زۆر کۆڵەواربوون، پێیان قبوڵ نەدەکرا، بۆیە کەوتنە دژایەتیم و ئیتر زۆر ئیرەییان پێم دەبرد و زۆر ئازاری دەروونیان دەدام، بەردەوام لە بەردەم فەقێکاندا ڕووشکێنیان دەکردم، تا کار گەیشتە ئەوەی ڕێژەکیان مەلاکان مانیان گرت و لە نێوان خۆیاندا بە زمانی تورکمانی، تاکو من تێنەگەم گوتیان: “یان بوو کوڵلی بوردە قاڵماس، یام بز بوردە قاڵمرغ” واتا: یان ئەم هەتیوە دەشتەکییە لێرە نامێنێت، یان ئێمە لێرە نامێنین.

دواتر مەلایەکیان هاتە لام چپاندی بە گوێمدا: ڕۆڵە تۆ هیچ دەرسێکت لای ئێمە نەماوە و ئەوەی پێمان بووە قسوورمان نەکردووە، بۆیە پێمان باشە بچیت بۆ شارێکانی دیکە بۆ وەدەستهێنانی زانیاریی نوێ، ئەوە بوو چووم بۆ سلێمانی و ماوەیەك لەوێ مامەوە.

ڕەفیق سابیری شاعیر لە یادەوەرییەکانیدا دەنووسێت: “نووسەرێک لە چاوپێکەوتنێکدا ستایشی منی کردووە و بە (شاعیری گەورە) ناوی بردووم، کەچی دواتر، کە ساردییەک کەوتە نێوانمان، لە چەندان وتاردا، دەیان لاپەڕەی بە ناوی ڕەخنەی ئەدەبییەوە ڕەش کردەوە بە ئەوەی شیعرەکانم وەکو نموونەی خراپی شیعری کوردی وێنا بکات و منیش بە شاعیرێکی بێتوانا دابنێت، تەنانەت باسی ژیانی تایبەتم بکات!”. بە هەمان شێوە چیرۆکنووس ئەحلام مەنسووری پێپوولەی بەر زریان “تەکڵەی کەشوهەوای پڕ لە ئیرەیی نووسەران بوو”.

ناکرێت باس لەو ئیرەیی و گومانڕەشییە بێبەزەییانەیە نەکرێت بە ئاشکرا دژی نووسەرێکی داهێنەری وەک بەختیار عەلی دەکرێت، کە مێژووی هاوچەرخی ئەدەبی کوردی نووسەرێکی شاکارنووسی وای بە خۆوە نەبینیوە، ئەو ئێستا لە ڕێگەی وەرگێڕانی بەرهەمەکانیەوە بە چەندین زمان، بە هەق بووەتە باڵیۆزی ئەدەبی کوردی لە جیهاندا.

بەختیار عەلی ڕەنگە لە گشت نووسەرانی کورد پتر تیری کوشندەی ئیرەیی و گومانڕەشی و تۆمەتی بەرکەوتبێت، هەندێک دەڕۆقییەکەیان دەگاتە ئەوەی شاکارەکانی بەختیار بە دزی لە قەڵەم بدەن و بە بەرهەمی کوردیی دانەنێن. بەختیار لە وەڵامی ئەمانەدا دەڵێت: “لە ئەدەبی کوردییشدا دەڵێن “مەحوی” لە “نالی” دزیوە، دەڵێن “نالی” چامەکەی لە “مەولانا خالید” دزیوە، دەڵێن گۆران لە ئۆسکار وایڵدی دزیوە و هەتا دوایی. بە بڕوای من تا نووسەری فاشیل هەبێت، کە بیەوێت لەسەر حیسابی ناو و گەورەیی ئەوانی دی سەرنج بۆ خۆی ڕابکێشێت... ئەم کاسبییەش دەبێت، ئەمە دیاردەیەکە پەیوەندیی بە

ئەخلاقی خەڵکی بێبەهرەوە هەیە، پێوەندیی بەو دیوە ناشرینەوە هەیە، کە لە سروشتی مرۆڤدایە و وای لێدەکات نەتوانێت لە جوانی تێبگات و دانـــی پیـــا بنێـــت. ئەوەی گـــرینگە ئەوەیە ئەم جۆرە ئەقڵە نە توانیویەتی کتێبێکی جوان بکاتە دەرەوەی مێژوو و نە دەشتوانێت" .

ڕەنگدانەوەی گومانڕەشی و ئیرەیی لە دوو ڕۆمانی عەرەبیدا

یەکەم: ڕۆمانی "قەلەندەر و قەڵا"

سوهرەوەردی (ئەبولفتوح یەحیای کوڕی حەبەشی کوڕی ئەمیرەک) نازناوی شەهابەدین بووە، لە نێوان ساڵانی ١١٥٠- ١١٥٥ی زاینی لە گوندی سوهرەوەرد (سوورەبەرد)ی نزیک زنجان لە ڕۆژهەڵاتی کوردستان، کاتی خۆی بەدەستی مەغۆلەکان وێران بووە، هاتووەتە دنیاوە. ساڵانی سەرەتای تەمەنی لە سوهرەوەرد بەسەر بردووە و هەر زوو فێری خوێندنەوە و نووسین بووە و قورئانی ئەزبەر کردووە. دواتر بۆ تەواوکردنی خوێندن دەچێت بۆ مەراغەی ئازربایجان لەسەر دەستی مەجدەدین جیلیی مامۆستای شارەزا لە زانستی کەلامدا دەخوێنێت.

ئەوجا هەر بە مەبەستی خوێندن دەچێتە ئەسفەهان و ماردین و دواتریش حەڵەب. ئەم چوونەی بۆ حەڵەب و ماوەی مانەوەی لەوێ، هاوکات دەبێت لەگەڵ جەنگی خاچپارێزاندا و ئەودەم سەڵاحەدینی ئەیوبی فەرمانڕەوا دەبێت، زاهیرشای کوڕیشی میری حەڵەب دەبێت.

لە حەڵەب پاش ماوەیەک بۆی دەردەکەوێت سوودێکی وا لە خوێندنەکەی نابینێت، دەکەوێتە گفتوگۆ و وتووێژی سەخت لەگەڵ مامۆستا و زانا و فەقیهەکانی ئەوێدا. ئەو بیروبۆچوونانەی بە لای فەقیهانی حەڵەبەوە دەرچـــوون بـــوون لە ســـوننەتی ئیسلام، بۆیە سەرســـەختانە کەوتنە دژایەتیکردنی و تۆمەتهیڵبەستن بۆی. بە تایبەت کە زاهیر شا ڕێزێکی تـــایبەتی لێ دەنـــا، ئەمەش بەس بـــوو بۆ ئەوەی ئەوەنـــدەی تـــر ئەو فەقیهانە جامی ڕق و ئیرەیی خۆیان بەسەر سوهرەوەردیدا بڕێژن، کاتێک زانییان زاهیر شا لە ئاست سوهرەوەردیدا زۆر گوێ بە سکاڵا و گلەییەکانی ئەوان نادات، خۆیان گەیاندە لای سەڵاحەدینی باوکی و ئەویان دژ بە سوهرەوەردی هان دا، وایان تێگەیاند کابرایەکی باتنی و فاتمییە، ئەودەمیش فاتمییەکان مەترسییەکی گەورەیان بۆ سەر د□و□□□تی ئەیوبی دروست کردبوو. بۆیە سەڵاحەدین گوشار بۆ زاهیر شای کـــوڕی دەهێنێـــت و پێیـــدەڵێت، بە هەر شێـــوەیەک بـــووە، خۆی لە سوهرەوەردی ڕزگار بکات و لە ناوی ببات. زاهیر شا دەیزانی ئەمە هەمووی لە ئیرەیی و لاوازیی فەقیهەکانەوە سەرچاوەی گرتووە، دوای هەوڵێکی زۆر ویستی باوکی قایل بکات ئەوە وانییە و سوهرەوەردی فەیلەسووف و زانایەکی گەورە و پایەبڵندە، ئەوانی دی لە ئیرەیی و

ڕقەوە ئەو تەمەتەیان بۆ هەڵبەستووە. بەڵام سەڵاحەدین لە وەڵامدا دەڵێت، تەنانەت گەر واش بێت، بۆ ئەوەی ناوەندی دینی و فەقیهەکانی حەڵەب و شام لە دەوڵەتی ئەیوبی هەڵنەگەڕێنەوە، چار نییە و دەبێت قوربانی بە سوهرەوەردی بدرێت.
فەقیهەکانی حەڵەب چەندین سکاڵایان بۆ سەڵاحەدین ناردبوو و وایان تێگەیاندبوو گەر فریای زاهیر شای کوڕی نەکەوێت، وەکو سەدان لاوی تر، بە سوهرەوەردی فریو دەخوات و ئەودەم ئابڕووی بنەماڵەکەیان دەچێت و موسڵمانانیش بە ئاگری فیتنە دەسووتێن. سەڵاحەدین نامەیەک بۆ کوڕەکەی دەنووسێت:
“کوڕەکەم! من فەقیهێک نیم، تا بە بەرچاومەوە کەسێک دادگایی بکەن و منیش هەڵەی بسەنگێنم و داوەریی خۆمی لەسەر بکەم، ئەوەی لەسەر تۆیە، ئەوەیە کە دەسبەجێ حوکمی فەقیهەکان لەسەر ئەو جێبەجێ بکەیت. ئەگەر ئەمە نەکەیت، من ناچار دەبم لەسەر حوکمی حەڵەب لاتببەم. ئەو کارە دوامەخە، چونکە ئەم فەقیهانە ڕادەست نابن و بەزەیيان نییە و بە ئاسانی دەتوانن ناوی ئێمە بزڕێنن و خەڵکمان لێ هان بدەن. من نامەوێت ئەوە بزانم، کە ئاخۆ زانایانی دیمەشق و حەڵەب ڕاستدەکەن یان نا. ئەوەی بە لای منەوە گرینگە، ئەوەیە کە ئەمانە دەیان لێمان نەڕەنجێت. ئەوان خۆیان لە فەتواکەیان بەرپرسیارن و پەیوەندیی بە منەوە نییە. سەبارەت بەوەش کە سوهرەوەردی بێگوناهانە خوێنی دەڕژێنرێت، خەتاباری سەرەکی لەمەدا، سوهرەوەردی خۆیەتی. ئەوەک خەڵکی ئەم دەڤەرە نییە، گەر سەرچڵیی نەکردایە و نەهاتایەتە ئەم مەملەکەتەی ئێمەوە و دژایەتیی زاناکانی نەکردایە، هەڵبەتە چارەنووسی بەمە نەدەگەیشت. دواجار، مەرجیش نییە هەموو زاناکانی حەڵەب بە هەڵەدا چووبن. بێگومان دیارە ئەو پیاوەش کۆمەڵێک شتی گوتووە، کە دژ بە ئاینی ئیسلامە.”.
بەم ئاوایە ئەم زانا مەزنەی لە مێژووی فەلسەفە و عیرفاندا، بە دامەزرێنەری ڕێبازی ئیشراق لەقەڵەم دەدرێت و بە یەکێک لە پیاوە یاخی و سەرچڵەکانی سەردەمی خۆی دەژمێررێت، لە تەمەنێکی کورتدا توانی نزیکەی ٥٠ کتێب بنووسێت، بەشێکیان بە فارسی و بەشێکیان بە عەرەبین، تەکفیری دەکەن، ئیدی زاهیر شا ناچار دەکرێت فەرمانە ناڕەواکەی باوکی جێبەجێ بکات، سوهرەوەردی سەرپشکی هەڵبەژاردنی جۆری مردنەکەی خۆی دەکات. سوهرەوەردی داوا دەکات فڕێی بدەنە زیندانەکەوە نان و ئاوی نەدەنێ، تاکو گیان دەسپێرێت.
دوای هەفتەیەک سوهرەوەردیی زانای بێتاوان، سوهرەوەردیی ئاشقی ڕاستی و زانست، بەستی لەبەر دەبڕێ و لە زینداندا لەبرساندا دەمرێت. فەقیهەکان گومانیان هەبوو مردبێت، داوایان کرد بیبینن، تا ڕاستییەکەیان بۆ دەربکەوێت. دوای ئەوەی بۆیان دەرکەوت مردووە،

بردیان و داوای ئەو زانا و ئیماندارانەی شەوی ڕابردوو لە پێنج مزگەوتی شاردا کۆبووبوونەوە و پێشنیاری ئەوەیان کردبوو، کە ڕۆژی هەینی، بەر لە نوێژ، لەداری بدەن. جەستە بەگیانەکەی سوهرەوەردییان لە قەڵا بردە دەرە و ئەو ئەرکەیان بە قەزا گێڕایەوە و لە سێدارەیان دا.".
ئەمە چارەنووسی زانایەک بوو لەو تەمەنە کورتەیدا هەموو هەوڵ و تەقەلایەکی لە پێناو ڕووناکیدا بوو بە ژیان و بە مرۆڤەکانی دەوروبەری، بەڵام لە بەر ئیرەیی و ئاستی تێنەگەیشتنی نەیارانی ئەو چارەنووسەیان پێ ڕەوا بینی پێشتر بە مەنسووری حەلاجی هاوڕۆحییەکەی ئەویان ڕەوا بینیبوو.

دووەم: ڕۆمانی "زریاب"

هەموو ئەو ئیرەیی و بەدگومانی و ناکۆکییە کوشندانەی باسمان کردن، وەك ئەوەی ڕووداوەکانی مێژوو کوتومت دووبارە ببنەوە، تەواو لە ڕۆمانی (زریاب)ی مەقبوول ئەلعەلەویدا خەست بوونەتەوە و بەدی دەکرێن. ئیسحاق موسڵیی موزیکژەنی پیر لە بەراییدا زریابی خۆشدەوێت و سۆزی خۆشەویستیی پێ دەبەخشێت "ئیسحاق موسڵیی ئاغامم دەبینی دەهات و دەچوو. لە ماڵە گەورەکەی خۆیدا پاشا بوو. گوێم لە ورشەی جلەکانی و ترقەی کەوشەکانی بوو لەسەر زەوییەکە، دەمبینی دەستەکانی لە دواوە تێکئاڵقابوون، کاتێک بە تەکمەدا تێدەپەڕی گرێکەیان دەکرایەوە و بەوپەڕی خۆشەویستییەوە دەستی بە سەرمدا دەهێنا، جەستەی وندەبوو، تارمایی و بۆن و ئامادەیی لە شوێنەکە و لە ئاوەزمدا ماوەیەک دەمان...".
خەلیفە هاڕوونە ڕەشید داوا لە ئیسحاق موسڵی دەکات ئەو کوڕە بهێنێت ڕۆژێکیان هەر خۆی لای خەلیفە زۆری بە توانا و زیرەکییەکەیدا هەڵگوتبوو "ئەو ڕۆژەم بیرناچێتەوە ئێوارەنێکی زوو ئیسحاق ئاغام لە دەرگەی دا و بە دەمی خۆشەوە پێیگوت:

- ئەو ساتە هات چاوەڕێمان دەکرد. سبەی لەگەڵمدا دەیت بۆ جڤاتی خەلیفە هاڕوونە ڕەشید. باسی تۆ و بەهرەی تۆم بۆ کردووە، خۆت ئامادە بکە".

کەچی دواتر هەر هەندەی هەستدەکات لەسەنگەی بەهرەی گەورەی قوتابییەکەیەوە پایە و بەرژەوەندیی دەکەونە مەترسییەوە، دژی زریابی تازەلاوی بەهرەمەند، زریابی کەیلە و قوتابیی خۆی دەوەستێتەوە. لەوە دەترسێت زریاب بە هۆی ئەو بەهرە گەورەیەی تێیدا هەڵدەقوڵێ وەك موزیکژەنێك شوێن و پایەی ئەم لە کۆشکدا لەق بکات و ببێتە پاشکەی قوتابییەکەی.

هەر هەندەی ئاگردانی ئیرەیی دەکەوێتە گڕە، ئیدی شاردنەوەی زەحمەت دەبێت و وردە وردە دەبێتە مایەی داڕمانی ئاکاریی لای کەسی ئیرەییبەر و هەناوی دەکرۆژێت، ئەمە ئەگەر جاری وا هەیە نەبێتە هەی ئەنجامدانی تاوانیش. "لە دوێنێوە من گەورەی تۆ نیم. ڕاست و ڕوون دەبم لەگەڵتدا. ئەی نازانیت ئیرەیی دەردێکە لە کۆنترین دەردەکان و لە هەموویان پتر کار لە ناخ دەکات و قووڵترین زام لەسەر دڵ جێدەهێڵێت؟".

"ئەم ڕق و کینە و نەیاری و شەڕەی دژ بە زریابی تازەکار دەبنە هەی ئەوەی لە داهێنان و نوێبوونەوە بوەستن… بۆیە ئیسحاق موسڵی لای خەلیفە هاروونە ڕەشید قسەی خراپ لەسەر زریابی زێدە بەهرەداری بێتاوان و بێگوناه دەکات، لە ئەنجامدا هەر بۆ خۆی دەیڕەنجێنێت و وڵاتبەدەری دەکات".

لە زریابی فەرزان لە هونەری ئەتەکێت و خواردن، زریابی بلیمەت و ئەفسانەی موزیکی عەرەبی، زریابی بە موزیك خوڕقاو، زریابی دەنگخۆش و زوڕان، وەکو هونەرمەندێکی ڕەسەن، بە پێچەوانەی مامۆستاکەی، هەمووخەمی ئەو عوودەکەی و ئاوازەکانی بوو، کەسێی نەدا و هەر هەندەی سەرقاڵگیر بوو، ژێی پێنجەمی بە عوودەکەی دانا و زمانێکی نوێی بە ئامێری عوود بەخشی، مۆسیقای ئەو لە لایەکەوە بواری دەدایە لە ژیان هەڵبەبیت، لە لایەکی دیشەوە وای لێدەکردیت بە شێوەیەکی قووڵتر لە ژیان بگەیت. ئەو بە دامەزرێنەری یەکەمین قوتابخانەی موزیك دادەنرێت، ئەودەمی لە بەغدای (یەکەمین جار دوورخراوگە و دواتر نیشتمانی) دوورخرایەوە، لە قورتوبەی ئیسپانیا دایمەزراند. جگە لەوەی ژیاری ئیسلام و ڕۆژهەڵاتی گواستەوە ئەندەلوس و لەوێشەوە بە ئەوروپا و جیهان. بەهرەی زریاب تەنیا لە مۆسیقا و گۆرانیدا چڕ نەدەبووەوە، بگرە چیرۆک و ئەفسانە و حەکایەتی پاشا و خەلیفەکانی دەگێڕایەوە، ئەمەش وای لە خەڵکەکە کرد لە دەوری کۆببنەوە شەیدای بن و خۆشیانبوێت. هەروەها مۆدەی جلی هێنایە ئەندەلووسەوە، بە هەر وەرزێک جۆرە پۆشاکێک بەکاربەت و بە هەر بەنەیەکیش جلێک.

زریاب (ئەبولحەسەن عەلی بن نافعی موسڵی)ی بە ڕەچەڵەك کوردی بە بنەچە بەتانیی هاتوو بۆ موسڵ و پاشان بۆ بەغدای پایتەختی خەلیفەی عەباسی، مێژووی ئیسلام گەلێک ستەمی لە کردووە، زریابیش وەکو زۆرێک لەو نووسەر و هونەرمەند و بیرمەندانەی خزمەتی مرۆڤایەتییان کردووە و بە زمانی عەرەبی، یان تورکی و فارسی نووسیویانە، ئیدی نکوڵی لە

کوردبوونیان کراوە. زریاب لە ڕێی مێژووی ڕۆژئاواوە پتر ئاوەی لە درایەوە وەك لە ڕۆژهەڵات، لەوە ناسرا و زیاتر سوودیان لە ئەزموونە دەوڵەمەندەکەی وەرگرت.
مخابن، داهێنەران لە هەر ژینگە و شوێنێکدا بووبن، لە هەر ڕۆژگارێکدا ژیابن، ئاسوودەییان بە خۆوە نەبینیوە و ئیرەیی هاوپیشەکانیان هەمبەر داهێنانەکانیان ئازاری داون و لێنەگەڕاون ئاسوودەبن. تاکو ئەو ڕادەیەی هەندێك جار ئیرەیی سەری داهێنەری خواردووە و توانا و کاراکتەری سەرکەوتووی تیرۆر کراوە و زریاب ئاسا بەم ڕۆژگارەوە بەدەم ئازاری پێکانی تیری ئیرەییەوە تلاوەتەوە. بێگومان ئەوی نامێنێت و دەمرێت کەسی ئیرەییبەرە، بەڵام ئیرەیی وەکو نەخۆشی و پەتا هەر دەمێنێت.

سەباح ئیسماعیل ـ کەرکووک

چەند نامەیەکی سەعد محەمەد ڕەحیم پێش کەچکردنی.. سەباح ئیسماعیل

بۆ یەکەمین جار سەعد محەمەد ڕەحیمی ڕۆماننووسی گەورەی عێراقم لە فیستیڤاڵی گەلاوێژی ساڵی ٢٠١٨دا ڕووبەڕوو بینی، بەڵام لە ساڵی 2016ـەوە لە ڕێگەی تەلەفۆن و نێتەوە پەیوەندیمان هەبوو و دەمناسی. لەو نێوەدا لە ڕێی تۆڕە کۆمەڵایەتییەکانەوە تا ڕادەیەك ڕۆژانە قسەمان پێکەوە دەکرد، بەتایبەت لەسەر ڕۆمانی (کوژرانی کابرای کتێبفرۆش) و پاشانیش هەمبەر ڕۆمانی (سێبەرەکانی جەستە).
ڕۆژێکیان پرسیاری ئەوەم لێکرد: “بۆچی لە ڕۆمانی (کوژرانی کابرای کتێبفرۆش)دا کابرای نیشتەجێی یەمەن، مەرزوقی کاراکتەری سەرەکیی ڕۆمانەکە ناشرین دەکات؟ من بۆ خۆم نامەکەیم بەدڵ نەبوو، ڕاستی بەزیادم زانی، ڕەنگە ویستبێتت بمانخەیتە بەردەم هەموو شیمانەکانەوە”.

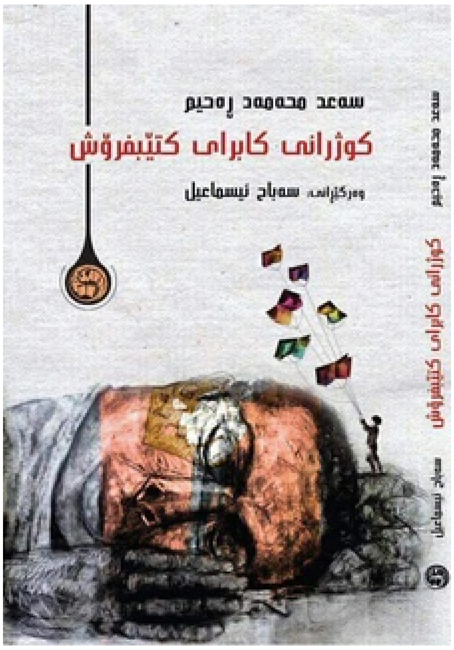

ئەو نووسی: "ئەو نامەیەی لە یەمەنەوە نێررابوو هی کەسێکە مەرزوقی خۆشناوەت، بگرە شتی کەنی بۆ هەڵگرتووە. دوورنییە مەرزوق کەسێکی خراپ بووبێت وەکو هاوەڵە عەدەنییەکەی وەسفی دەکات، وەك ئەوەی لەم ڕووشەدا کەسی جوان نەبینینەوە. هەیە مەزنی دەکات و ڕێزی دەگرێت. هەیشە ڕقی لێیەتی. هەیشە دەخوازێت بە کەم و زیاد بیخاتە شوێنی ڕاستەقینەی خۆی. هەڵبەت ئەمەش لە گەورەیی ئەو کەم ناکاتەوە، چونکە هیچ کەسێك بێ هەڵە و تەواو کەماڵ نییە. هەموومان هەڵەمان کردووە. ویستم باڵانسێك لە ڕایەکان دروستبکەم". لە نامەیەکی دیدا بەم نووسیبوو: "خۆزگە مەرزوق بە مەبەست بەدەستی تیرۆریستان دەکوژرا، نەك بەهەڵە".
ئەو نووسیبووی: "لەبەردا ویستوومە بەڵام ئەوی ڕوودەدات بەهوودەییە. هەرچەندە قسەی لەکەسێکەوە یەکلاییکەرەوە نییە. ویستم کۆتاییەکەی کراوە بێت، نەمویست کۆتاییەکەی پێشبینیکراو بێت".
سەعد زۆری پێخۆشبوو ئەم ڕۆمانەی دەکرێتە کوردی. هەر لەو نێوەدا نامەیەکی بۆ ناردم گوتبووی کەسێك لە ئەهوازەوە نامەی بۆ ناردووم، دەیەوێت وەریبگێڕێتە سەر زمانی فارسی. هەروەها یەکێکیش لە ئەمریکاوە، بەنیازە وەریبگێڕێتە سەر زمانی ئینگلیزی.
نووسەر لە ڕۆمانی (کوژرانی کابرای کتێبفرۆش)دا بەرەخت ئاسا ویستوویەتی بەردەوام وەرگر هۆشیار بێت و کەلێنەکان پڕ و دەقەرە پەنهانەکان نەژێن بکاتەوە. لە ڕۆمانی (سەبەرەکانی جەستە)شدا بەهەمان شێوە گەلێك پرسیاری بۆ وەرگر جێهێشتوون. مەودایەکی کراوەی بەرفرەوان بۆ قسەلەسەرکردن جێدەهێڵێت. دەیەوێت بڵێت هەمیشە دیوێکی تر، یاخود زیاتر هەیە بۆ گێڕانەوە. ئەو کەسەکان لە کۆمەڵگە هەڵدەبژێرێت و لە ڕێگەی فەنتازیاوە مێژوویەکی خەیاڵیی

پێدە بەخشێت. کاراکتەرەکانی هەند جوان ڕۆحیان بە بەردا کراوە، دەڵێی کتومت کەسایەتیی ڕاستەقینەن و پێشتر ناسیومانن. ئەو بە ڕیتمی خاو ڕۆمانەکانی نەنووسیون، بۆیە وەرگر تاسەی خوێندنەوەی بە ڕۆمانەکە زیاتر دەبێت.
سەعد هەند ئاشقی ڕۆمان بوو لەو نامانای بەناوی (نامەکانی سەعد ڕەحیم پێش کۆچکردنی) بڵاوبوونەتەوە، باس لە ڕۆڵی ڕۆمان دەکات، دەڵێت: "ڕۆمان لەم سەردەمەی ئەمڕۆدا ئەگەر بەچاکی کاری پێبکەین، ئامرازی کاریگەری ڕۆشنبیرکردنە، ڕۆمانەکانی سەدەی نۆزدە لە ڕوسیا و لە ڕۆژئاوادا تارادەیەك ئەم ڕۆڵەیان گێڕاوە، ئەمەش دەتوانین بە مەرجەکانی سەردەم و پێویستییەکانی هەمان شت بکەین". لە نامەیەکی دیدا دەنووسێت: "تێکستی ئەدەبی گێڕانەوە بەدیاریکراوی، زادەی خەیاڵە، مادە سەرەتاییە خاوەکەشی مێژووە. مێژوو وەکو نووسەر خوێندوویەتییەوە و کردوویەتی بە سەرچاوە و ئاسۆی خۆی.. دەقی گێڕانەوەی هەر ڕۆمانێك چەندێك فەنتازی بێت، وێنەیەکی بەرجەستەکراو و ئاوێزی واقیع و مێژووە.. واقیع و مێژوویەك ڕۆمانووس بەئاگایی یاخود بێئاگا پێش دەستکردن بە نووسین هەڵیاندەهەنجێنێت". لە نامەی سێیەمیشدا هەر سەبارەت بە ڕۆمان دەنووسێت: "دەکرێت ڕۆمان لە کۆمەڵگەیەکی وەك کۆمەڵگەکەمان، دوو ئەرکی هەبێت، ئەرکی گوزارشتکردنی کۆمەڵگە لە کەسایەتی و ناسنامە و پێگەی لە جیهاندا، هەروەها ئەرکی هاندان بە جێهێشتنی پەراوێزخراوی و پێککەوتنە ژیارییەکەی. ئاخر ڕۆمان گێڕانەوەیەکی باڵایە پشتگیریی وێنەی کۆمەڵگە و بەردەوامی و پێشکەوتنی دەکات".
ماوەتەوە بڵێم، لە دواساتەکانی ماڵئاواییم لە سەعد محەمەد ڕەحیم ئەودەمی نانی نیوەڕۆی لەگەڵدا نەخواردین، چونکە تەواو گیانی تێکچووبوو، من دەمزانی بەر لە ماوەیەک نەشتەرگەرییەکی گەورەی سینگیان لە لبنان بۆ کردبوو، لای خۆمەوە نەساغییەکەشیم هەر بە ئەوە گێڕاندەوە، پێیگوتم دەمەوێت بمگەیەنیتە ئوتێل ڕامادا، تاکو پشوویەک بدەم، لە ڕێگە خۆشحاڵییی خۆی بە وەرگێڕانی ڕۆمانی "کوژرانی کابرای کتێبفرۆش" بۆ زمانی کوردی دەربڕی، لە پێشەکیی چاپی کوردیی ئەم ڕۆمانەدا بۆی نووسیم: "بەوەرگێڕانی ڕۆمانەکەم بۆ زمانی کوردی، هەست بە بەختەوەری و شانازیی دەکەم.. من دەزانم زیاد لە پێوەندییەك لەنێوان ئەدەبی نووسراو بەزمانی عەرەبی و ئەدەبی نووسراو بەزمانی کوردی هەیە، بەهۆی ئەو ئەزموونە ژیانییە بەیەکداچووەی نێوان میللەتان و مێژووەکەیانەوە، کە چەندین خاڵی بەرکەوتنی لەخۆ گرتووە. وەکو دەزانین ئەمە جۆرە هاوڕۆشنبیری و بەهای هاوشێوە و دابونەریتی هاوبەشی لەنێوانیاندا دروستکردووە.
لەم ڕۆمانەمەدا پتر لە کەسایەتییەکی کورد هەن ئیلهامیانم لە

کەسایەتیی ڕاستەقینەوە وەرگرتووە، کە پەیوەندیی قووڵی مرۆییم پێیانەوە هەبووە. هەروەها بەشێك لە ڕووداوە گشتییەکە، ئەگەرچی سنووردارە، لە شارە کوردییەکاندا ڕوودەدات".
هەروەها دڵخۆشبوو بە خەریکبوونم بە وەرگێڕانی دووەمین ڕۆمانییەوە (سێبەرەکانی جەستە)، کە پێشتر لە ڕێگەی پۆستەوە بۆی ناردبووم.

دووەمیش بەڵێنی دامە بێتە کەرکوك سەر لە ماڵی خوشکەکەی بدات، پاشان بێت لە لام بمێنێتەوە و منیش لە "ناوەندی ڕووناکبیری و هونەریی دیالەگ" کۆڕێکی هەمبەر ڕۆمان بۆ بگێڕم…
مخابن نەمزانی ئەوە یەکەمین جار و دوا جارە سەعد محەمەد ڕەحیم دەبینم، بە سەرلەبەیانیی ڕۆژی 9/4/2018 د. نەوزاد ئەحمەد ئەسوەد مەسجێکی بۆ ناردم نووسیبووی: "ئەزانی سەعد محەمەد ڕەحیمیش مرد!" سەیرمهاتە وای نووسیبوو، دەمزانی کاک نەوزاد لە هەموو شتێکدا جدییە، کەچی بۆم نووسی: "گاڵتە دەکەیت"، ئەوجا دەمودەست تەلەفۆنم بۆ کرد، ئیدی لە ڕاستیی ئەو هەواڵە دڵتەزێنە دڵنیابووم.

سەعد محەمەد ڕەحیم: لە باقوبەی پارێزگەی دیالە، ساڵی 1957 هاتووەتە دنیاوە. بەکالۆریۆسی لە ئابووری لە کۆلێژی کارگێڕی و ئابووریی زانکۆی موستەنسرییە لە ساڵی 1980دا بەدەستهێناوە. پاشان بووە مامۆستای ئامادەیی و وانەی ئابووریی وتووەتەوە. لە بواری ڕۆژنامەگەریشدا کاریکردووە و نووسینەکانی لە ڕۆژنامە عێراقی و عەرەبییەکاندا بڵاوکردوونەتەوە.

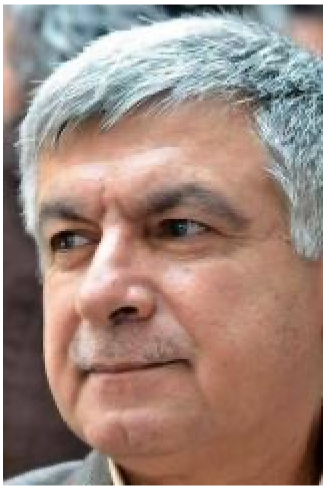

سعد محمد رحيم

بەرھەمە بڵاوکراوەکانی نووسەر:

هەڵکشان بەرەو کەلووی جمکانە (چیرۆك) 1989 بەغدا

سێبەری سوور□ تووکە (چیرۆك) 1993 بەغدا.

ئەو و دەریا (چیرۆك) 200 بەغدا.

زەردەپەڕی قوڵنگەکان (ڕۆمان) 200 بەغدا.

وێستگە چیرۆکەکان (چیرۆك) 2004 بەغدا.

هاندان (چیرۆك) 2004 دیمەشق.

گوڵ□ بادەم (چیرۆك) 2009 بەغدا.

جیهانگیریی ڕاگەیاندن و ڕۆشنبیریی بەرخۆری (لێکۆڵینەوە) 2011 بەغدا.

گۆرانیی ئافرەتێك، زەردەپەڕی دەریا (ڕۆمان) 2012 عەمان.

گەڕاندنەوەی مارکس (لێکۆڵینەوە) دیمەشق 2012.

سنوورەکانی تابو، ڕووناکبیر و تۆڕی پێوەندییەکانی دەسەڵات (لێکۆڵینەوە) 2013 دیمەشق.

ئەفسوونی گێڕانەوە: لێکۆڵینەوە لەسەر هونەرەکانی گێڕانەوە. 2014 دیمەشق.

ململانێی دەوڵەت و گرووپەکان لە عێراقدا. (لێکۆڵینەوە) 2015 بەغدا.

ک□□ک□کانی ڕێنیسانس و ڕووناکبیریی (لێکۆڵینەوە) 2015 بەغدا.

سێبەری جەستە (ڕۆمان) 2015.

کوژرانی کابرای کتێبفرش (ڕۆمان) دەزگای ستوور بۆ چاپ و بڵاوکردنەوە ۲۰۱٦.

ئەو ڕۆشنبیرەی لووت لە هەموو شتێك دەژەنێت (لێکۆڵینەوە) 2016 بەغدا.

سێبەرەکانی جەستە (ڕۆمان) ۲۰۱۷

گێڕانەوە ب□ مێژووی خ□ی دەنوێنێت (لێکۆڵینەوە) 2017.

هەینێ گەزێکە شکا (ڕۆمان) ٢٠١٨ بەغدا.
کەنکان (کۆمەڵەچیرۆک) دیمەشق 2018.
بوارێك بۆ شێتبوون (ڕۆمان) 20018
پێگەی ناسنامە: لێکۆڵینەوە، دەزگای میزۆپۆتامیا ٢٠١٨

ئەو خەڵاتانەی وەریگرتوون:

- خەڵاتی سێیەمی چیرۆک، پێشبڕکێی کۆمەڵەچیرۆک. وەزارەتی ڕۆشنبیری بەغدا 1993.
- خەڵاتی داهێنانی ڕۆمان لە عێراقدا ساڵی 2000 لەسەر ڕۆمانی زەردە پەڕی قوڕنگەکان.
- خەڵاتی باشترین ڕیپۆرتاژی ڕۆژنامەگەریی لە عێراقدا 2005.
- خەڵاتی داهێنان لە بواری کورتەچیرۆکدا (عێراق) لەسەر کۆمەڵەچیرۆکی (گوڵە بادەمەکان).
- لەسەر ڕۆمانی (سەبەرەکانی جەستە) خەڵاتی کەتارای ڕۆمانی عەرەبیی 2016ی وەرگرت. دوای چاپکردنی وەرگێڕرایە سەر زمانی ئینگلیزی و فەڕەنسی.

شایانی باسە نووسەر میوانی بیست و یەکەمین فیستیڤاڵی ڕووناکبیریی گەلاوێژ بوو، لە ڕۆژی دووەمی چالاکییەکانی فیستیڤاڵدا لە 6/4/2018 لە تەوەری (وەرگێڕانی ئەدەبی لە ڕووی ڕۆشنبیرییەوە) بە بابەتێك بە ناونیشانی (ترجمة الاخر ولحظة التنوير الغائبة – وەرگێڕانی ئەدەبی و ساتی نائامادەیی ڕۆشنبیری) بەشداری کرد.

لەکاتێکدا خۆی ئامادەکردبوو لە ڕێگەی فڕۆکەخانەی سلێمانییەوە بەرەو بەغدا بگەڕێتەوە، تەندروستیی تێکدەچێت و جەڵتەی دڵ لێیدەدات. دواتر سەرلەبەیانیی ڕۆژی دووشەمە لە 9/4/2018 لە نەخۆشخانەی بووژانەوەی دڵ لە سلێمانی کۆچی دوایی کرد.

....

www.youm7.com

٢. سەعد محەمەد ڕەحیم، کوژرانی کابرای کتێبفرۆش، وەرگێڕانی: سەباح ئیسماعیل دەزگای چاپ و پەخشی سەردەم، سلێمانی ٢٠١٧، ل٦.

ئیرەیی… بكوژی ئاوازەكانی بەهەشت.. سەباح ئیسماعیل

(پێشەكییەك بۆ ڕۆمانی زریاب)

پاش ئەوەی دەنگۆی ئەوە بڵاوبووەوە، موزیكژەنی ناوداری نەمسایی مۆزارتی مەزن دەرمانخوارد كراوە و ئەوی ژارخواردی كردووە موزیكژەنی ئیتاڵی ساڵێریی هاوەڵی بووە، ئەوە بۆ پووشكینی باوكی ئەدەبی ڕووسی (1799-1837) بووە هەوێنی نووسینی شانۆنامەریەك بە ناوی مۆزارت و ساڵێری.
دواتر، لەسەر بنەمای ئەو شانۆنامەیە میلۆش فۆرمان فیلمی ناوداری "ئەمادیۆس"ی بەرهەم هێنا. لە بەشی یەكەمی شانۆنامەكەی پووشكیندا ساڵێری بە ناڕەزاییەكی توندەوە دژ بە دادپەروەریی خودایی قسان دەكات، "چما بۆچی ئەمێك تا ڕادەی مردن ئاشقی موزیك بێت و لە منداڵییەوە ژیانی لەپێناو موزیكدا تەرخان كردبێت، كەچی ئەم بەهرەیە بۆ كەسێكی سادەی شێت دەڕوات".
ئەودەمی مۆزارت گەیشتە ڤیەننا، جوزێفی دووەمی ئیمپراتۆر ساڵێریی وەكو موزیكژەنی كۆشك هەڵبژارد. ساڵێری وای لێهات زۆری ڕێز لێ دەگیرا، بەتایبەت لای ئەندامانی چینی ناوەند.
مۆزارتی بەهرەدار چەشنی فریشتە دابەزییە سەر زەوی، دەتگوت ئاوازەكانی لە بەهەشتەوە هێناون. هێندەی نەبرد ساڵێری لە ترسی توانای گەورە و لە ئاوەزبەدەری مۆزارت تاڕاوی دەردەئیرەیی و بەدگومانی ناخی دەكرۆژی و هەلاهەلای دەكات. دەكەوێتە دژایەتی كردنی مۆزارت، تاڕادەی ژارخواردكردنی.
هەڵبەت مێژووی نووسەر و ڕووناكبیران گەلێك شێوازی ململانێی نێوان گەورەكانی بۆ تۆمار كردووین، چونكە گومڕەشی (غیرە) جووڵاندوونی. بە شێوەیەك هیچ بارانێك نەیتوانیوە شوێنپێكانی لە ناو دڵ و ئاوەزی مرۆڤەكاندا بسڕێتەوە.

ئینگلیز دەڵێت: هیچ بەدگومانییەك لە بەدگومانیی ئافرەت توندتر نییە، مەگەر بەدگومانیی نووسەران لە یەكدی. مێژوو ناوی زۆری لەم بارەیەوە بۆ تۆمار كردووین، وەك ئیرەیی و ناكۆكیی نێوان مەعەڕی و شەریف ڕەزی، موتەنەبی و ئەبو فیراس ئەلحەمدانی، جەریر و

فەرەزدەق، لە مێژووی نوێشدا نێوان ئەحمەد شەوقی و حافز ئیبراهیم، زەهاوی و ڕەسافی، جەواهیری و بەیاتی.
مەی زیادەی ژنەنووسەری لبنانی، کە بە هۆی زیرەکییەکەیەوە نۆ زمانی دەزانی، بووبووە بزوێنەری ئیرەیی لای گەلێك نووسەری ناوداری سەردەمەکەی، وەك: خەلیل مەتران، تەها حوسێن، حافز ئیبراهیم، عەباس مەحمود عەقاد، ئەحمەد شەوقی، مازنی، ڕەیحانی و هی تریش.
تاهیر وەتاری سەرکردەی بێ ڕکابەری ڕۆمانی جەزائیریی نووسراو بە زمانی عەرەبی، ئیرەیی و بەدگومانیی بەرابەر ڕەشید بوجەدرەی ڕۆماننووس کەم نەبوو. ڕەشید بوچەدرەش هەمبەر کەمال داودی ڕۆماننووس هەمان هەست ختووکەی دەدا.
ئەم ئیرەییبردنەش مەرج نییە هەر ئیرەییبردن بە مادە و دارایی بێت، دەشێت بە پێگە و پایەی مەعنەوی، بە توانا و لێهاتوویی، بە جوانی و شۆخی، بە توانای داهێنان لای کەسێك بێت کەسی ئیرەییبەر شکی نابات.

نووسەری پیرۆیی ماریۆ بارگاس یۆسا کاتێك گوتی، بەدگومانی ئاوەز دەشێوێنێت و ڕێگەی بیرکردنەوەی ژیرانە نادات، باش دەیزانی ئیرەیی نووسەران کاریگەرتر و بە ئازارترە لە ئیرەیی کەسانی سادە. ئیرەیی توانای ئەوەی هەیە هەموو شتەکان تێکوپێك بدات، گڕیان تێ بەردات و بوونیان بسڕێتەوە. دوورنییە بگاتە ڕادەی خۆکوشتن. وەکو ئەوەی لە نێوان دوو ڕۆماننووسی هەرە مەزنی ژاپۆن، یۆکیۆ میشیما و کاواباتادا ڕووی دا. ئەو دوو نووسەرە بۆ پتر لە نیو سەدە نامەیان گۆڕییەوە، نامەکان پڕ بوون لە ڕێز و خۆشەویستی، تاکو کاواباتا خەڵاتی نۆبڵی وەرگرت، ئیدی کێچ کەوتە کەوڵی میشیماوە، بەرگەی ئەو سەرکەوتنە گەورەیەی هاوڕێکەی نەگرت. دەمودەست پێوەندییەکەیان ڕووی لە خراپی کرد. میشیما بەهۆی ئیرەییەوە نەیتوانی پیرۆزبایی لە مامۆستاکەی بکات. ئەوەبوو خۆی کوشت. هەر دوای دوو ساڵ لە خۆکوشتنی میشیما، کاواباتاش خۆی کوشت. چون کاردانەوەی هاوەڵەکەی بێت.
نموونەیەکی بەرچاوی تەواو پێچەوانەی ئەم هەڵوێستە، کاتێك ساڵی 1960 ئەلبێر کامۆ خەڵاتی نۆبڵی پێ دەبەخشرێت، دەچێت بۆ لای هاوسەری ڕۆماننووسی گەورە نیکۆس کازانتزاکی (1883ـــ1957) لە یۆنان، پێیدەڵێت: ئەم خەڵاتە شایانی کازانتزاکی بوو نەك من.
بە هەمان شێوە محەمەد عەبدولوەهابی سترانبێژ ڕقی لە ڕیاز سونباتی بوو، قەسەبچییش لە بەلیغ حەمدی. هەڵبەت بە دەگمەن ئیرەیی و بەدگومانی و ناکۆکیی لە نێوان زانایەك و نووسەرێك، نووسەرێك و موزیکژەنێك، خۆشنووس و نیگارکێشێك، دارتاش و ئاسنگەرێك،

بازرگانێکی ئاوریشم و بازرگانێکی کاغەزدا دەبینیت، چونکە بواری کارکردنیان جیاوازە و بەرژەوەندییان دژ بە یەکتر ناوەستێتەوە.

گۆتە جوانی بۆ چووە دەڵێت: داهێنان هەتاکو لێتەوە دوور نەبێت، ناتوانی ددانی پێدا بنێیت. هەموو ئەو داهێنەرانەی ئیرەییان بە یەکدی بردووە، یاخود گومانڕەشییان بەرابەر یەکتر لا دروست بووە نزیك بوون لە یەکدییەوە. بێگومان ئەمەش ئەوپەڕی هەژاریی ڕۆحی و هزریی کەسی ئیرەییبەرە، لە ئەنجامدا دەبێتە مایەی بەدبەختییەکی زۆر بۆی و هەرچییەك دەکات ئەو هەستە دژوارە ناهێڵێت بەختەوەر بێت. ئەمە جگە لەوەی زۆر کات ئیرەییبەران کەسانی بێبەهرە و تەمبەڵ و بوودەڵەن، بەو ئیرەییە کوشندەیەیان، کە چەشنی مۆرانە ڕۆحیان دەکرۆژێت، دەیانەوێت دژایەتیی هەموو ئەوانە بکەن لە خۆیان بەهرەمەندتر و بەتواناتر و داهێنەرترن.

هەڵبەت لە کۆی ئەم ناکۆکییانەدا ئەوەی بمێنێتەوە و نەمری بەدەستبهێنێت بەرهەمی باڵا و ڕەسەن و پڕ لە داهێنانە.

هەموو ئەو ئیرەیی و بەدگومانی و ناکۆکییە کوشندانەی باسمان کردن، وەك ئەوەی ڕووداوەکانی مێژوو وەکو خۆیان دووبارە ببنەوە، تەواو لەم ڕۆمانەدا خەست بوونەتەوە و بەدی دەکرێن. ئیسحاق موسڵیی موزیکژەنی پیر دژی زریابی تازەلاوی بەهرەمەند، زریابی کۆیلە و قوتابیی خۆی دەوەستێتەوە. لەوە دەترسێت زریاب شوێن و پایەی وەك موزیکژەنێك لە کۆشکدا لەق بکات و ئەم بکەوێتە پاش قوتابییەکەیەوە. هەر هێندەی ئیرەیی دەکەوێتە گەڕ، ئیدی شاردنەوەی زەحمەت دەبێت و وردە وردە دەبێتە مایەی داڕمانی ئاکاریی لای کەسی ئیرەییبەر، ئەمە ئەگەر جاری وا هەیە نەبێتە هۆی ئەنجامدانی تاوانیش. "لە دوێنێوە من گەورەی تۆ نیم. ڕاست و ڕوون دەبم لەگەڵتدا. ئەی نازانیت ئیرەیی دەردێکە لە کۆنترین دەردەکان و لە هەموویان پتر کار لە ناخ دەکات و قووڵترین زام لەسەر دڵ جێدەهێڵێت؟".

ئەم ڕق و کینە و نەیاری و شەڕەی دژ بە زریابی تازەکار دەبنە هۆی ئەوەی لە داهێنان و نوێبوونەوە بوەستن، تەنیا کاری ئەوان لەبری بەرەوپێشچوون لە ژەنین و ئاواز، دژایەتیی یەکدی بکەن. بۆیە ئیسحاق موسڵی لای خەلیفە هاڕوونە ڕەشید قسەی خراپ لەسەر زریابی زێدە بەهرەداری بێتاوان و بێگوناه دەکات، لە ئەنجامدا هەر بە خۆی دەیڕەنجێنێت و وڵاتبەدەری دەکات.

لێ زریابی زۆرزان لە هونەری ئەتەکێت و خواردن، زریابی بلیمەت لە موزیك، زریابی بۆ موزیك خوڵقاو، وەکو هونەرمەندێکی ڕەسەن، هەموو خەمی ئەو عوودەکەی و ئاوازەکانی بوو، کۆڵی نەدا و هەر هێندەی

سەقامگیر بوو، ژێی پێنجەمی بۆ عوودەکەی دانا و زمانێکی نوێی بە ئامێری عوود بەخشی. نەك هەر ئەمە، بەڵکو بە دامەزرێنەری یەکەمین قوتابخانەی موزیك دادەنرێت، ئەودەمی لە بەغدای (یەکەمین جار دوورخراوگە و دواتر نیشتمانی ئەویان) دوورخستەوە، لە قورتوبەی ئیسپانیا دایمەزراند. جگە لەوەی ژیاری ئیسلام و ڕۆژهەڵاتی گواستەوە ئەندەلوس و لەوێشەوە ئەوروپا و جیهان.
زریابی بە ڕەچەڵەك کورد مێژووی ئیسلام ستەمی لێ کردووە، لە ڕێی مێژووی ڕۆژئاواوە پتر ئاوڕی لێ درایەوە وەك لە ڕۆژهەڵات، لەوێ ناسرا و زیاتر سوودیان لە ئەزموونە دەوڵەمەندەکەی وەرگرت.
مخابن، داهێنەران لە هەر کوێیەك بووبن، لە هەر ڕۆژگارێکدا ژیابن، ئاسوودەییان بە خۆوە نەبینیوە و ئیرەیی هاوپیشەکانیان هەمبەر داهێنانەکانیان ئازاری داون و لێنەگەڕاون ئاسوودەبن. تاکو ئەو ڕادەیەی هەندێك جار ئیرەیی سەری داهێنەری خواردووە و توانا و کاراکتەری سەرکەوتووی تیرۆر کراوە و زریاب ئاسا بەم ڕۆژگارەوە بەدەم ئازاری پێکانی تیری ئیرەییەوە تلاوەتەوە.

سەباح ئیسماعیل

ئیرەیی… بکوژی ئاوازەکانی بەهەشت … سەباح ئیسماعیل

پاش ئەوەی دەنگۆی ئەوە بڵاوبووەوە، موزیکژەنی ناوداری نەمسایی مۆزارتی مەزن دەرمانخوارد کراوە و ئەوی ژارخواردی کردووە موزیکژەنی ئیتاڵی سالێریی هاوەڵی بووە، ئەوە بۆ پووشکینی باوکی ئەدەبی ڕووسی (1799-1837) بووە هەوێنی نووسینی شانۆگەرییەك بە ناوی مۆزارت و سالێری.
دواتر، لەسەر بنەمای ئەو شانۆگەرییە میلۆش فۆرمان فیلمی ناوداری “ئەمادیۆس”ی بەرهەم هێنا. لە بەشی یەکەمی شانۆنامەکەی پووشکیندا سالێری بە ناڕەزاییەکی توندەوە دژ بە دادپەروەریی خودایی قسان دەکات، “چما بۆچی ئەمێك تا ڕادەی مردن ئاشقی موزیك بێت و لە منداڵییەوە ژیانی لەپێناو موزیکدا تەرخان کردبێت، کەچی ئەم بەهرەیە بۆ کەسێکی سادەی شێت دەڕوات”.

ئەودەمی مۆزارت گەیشتە ڤیەننا، جوزێفی دووەمی ئیمپراتۆر سالێریی وەکو موزیکژەنی کۆشك هەڵبژارد. سالێری وای لێهات زۆری ڕێز لێ دەگیرا، بەتایبەت لای ئەندامانی چینی ناوەند.

مۆزارتی بەهرەدار چەشنی فریشتە دابەزییە سەر زەوی، دەتگوت ئاوازەکانی لە بەهەشتەوە هێناون. هێندەی نەبرد سالێری لە ترسی توانای گەورە و لە ئاوەزبەدەری مۆزارت تاڵاوی دەردەئیرەیی و بەدگومانی ناخی دەکرۆژی و هەلا هەلای دەکات. دەکەوێتە دژایەتی کردنی مۆزارت، تاڕادەی ژارخواردکردنی.

هەڵبەت مێژووی نووسەر و ڕووناکبیران گەلێك شێوازی ململانێی نێوان گەورەکانی بۆ تۆمار کردووین، چونکە گومڕەشی (غیرە) جووڵاندوونی. بە شێوەیەك هیچ بارانێك نەیتوانیوە شوێنپێکانی لە ناو دڵ و ئاوەزی مرۆڤەکاندا بسڕێتەوە.

ئینگلیز دەڵێت: هیچ بەدگومانییەك لە بەدگومانیی ئافرەت توندتر نییە، مەگەر بەدگومانیی نووسەران لە یەکدی. مێژوو ناوی زۆری لەم بارەیەوە بۆ تۆمار کردووین، وەك ئیرەیی و ناکۆکیی نێوان مەعەڕی و شەریف ڕەزی، موتەنەبی و ئەبو فیراس ئەلحەمدانی، جەریر و فەرەزدەق، لە مێژووی نوێشدا نێوان ئەحمەد شەوقی و حافز ئیبراهیم، زەهاوی و ڕەسافی، جەواهیری و بەیاتی.

مەی زیادەی ژنەنووسەری لبنانی، کە بە هۆی زیرەکییەکەیەوە نۆ زمانی دەزانی، بووبووە بزوێنەری ئیرەیی لای گەلێك نووسەری ناوداری سەردەمەکەی، وەك: خەلیل مەتران، تەها حوسێن، حافز ئیبراهیم، عەباس مەحمود عەقاد، ئەحمەد شەوقی، مازنی، ڕەیحانی و هی تریش.

تاهیر وەتاری سەرکردەی بۆ ڕکابەری ڕۆمانی جەزائیریی نووسراو بە زمانی عەرەبی، ئیرەیی و بەدگومانیی بەرابەر ڕەشید بوچەدرەی ڕۆماننووس کەم نەبوو. ڕەشید بوچەدرەش هەمبەر کەمال داودی ڕۆماننووس هەمان هەست ختووکەی دەدا.

ئەم ئیرەییبردنەش مەرج نییە هەر ئیرەییبردن بە مادە و دارایی بێت، دەشێت بە پێگە و پایەی مەعنەوی، بە توانا و لێهاتوویی، بە جوانی و شۆخی، بە توانای داهێنان لای کەسێك بێت کەسی ئیرەییبەر شکی نابات.

نووسەری پیرۆیی ماریۆ بارگاس یۆسا کاتێك گوتی، بەدگومانی ئاوەز دەشێوێنێت و ڕێگەی بیرکردنەوەی ژیرانە نادات، باش دەیزانی ئیرەیی نووسەران کاریگەرتر و بە ئازارترە لە ئیرەیی کەسانی سادە. ئیرەیی توانای ئەوەی هەیە هەموو شتەکان تێکوپێك بدات، گڕیان تێ بەردات و بوونیان بسڕێتەوە. دوورنییە بگاتە ڕادەی خۆکوشتن. وەکو ئەوەی لە نێوان دوو ڕۆماننووسی هەرە مەزنی ژاپۆن، یۆکیۆ میشیما و کاواباتادا ڕووی دا. ئەو دوو نووسەرە بۆ پتر لە نیو سەدە نامەیان

گێڕییەوە، نامەکان پێ بوون لە ڕێز و خۆشەویستی، تاکو کاواباتا خەڵاتی نۆبڵی وەرگرت، ئیدی کێچ کەوتە کەوڵی میشیماوە، بەرگەی ئەو سەرکەوتنە گەورەیەی هاوڕێکەی نەگرت. دەمودەست پێوەندییەکەیان ڕووی لە خراپی کرد. میشیما بەهۆی ئیرەیییەوە نەیتوانی پیرۆزبایی لە مامۆستاکەی بکات. ئەوەبوو خۆی کوشت. هەر دوای دوو ساڵ لە خۆکوشتنی میشیما، کاواباتاش خۆی کوشت. چون کاردانەوەی هاوڕێکەی بێت.

نموونەیەکی بەرچاوی تەواو پێچەوانەی ئەم هەڵوێستە، کاتێك ساڵی 1960 ئەلبێر کامۆ خەڵاتی نۆبڵی پێ دەبەخشرێت، دەچێت بۆ لای هاوسەری ڕۆماننووسی گەورە نیکۆس کازانتزاکی (1883ــ1957) لە یۆنان، پێیدەڵێت: ئەم خەڵاتە شایانی کازانتزاکی بوو نەك من.

بە هەمان شێوە محەمەد عەبدولوەهابی سترانبێژ ڕقی لە ڕیاز سونباتی بوو، قەسەبچییش لە بەلیغ حەمدی. هەڵبەت بە دەگمەن ئیرەیی و بەدگومانی و ناکۆکیی لە نێوان زانایەك و نووسەرێك، نووسەرێك و موزیکژەنێك، خۆشنووس و نیگارکێشێك، دارتاش و ئاسنگەرێك، بازرگانێکی ئاوریشم و بازرگانێکی کاغەزدا دەبینیت، چونکە بواری کارکردنیان جیاوازە و بەرژەوەندییان دژ بە یەکتر ناوەستێتەوە.

گێتە جوانی بۆ چووە دەڵێت: داهێنان هەتاکو لێتەوە دوور نەبێت، ناتوانی ددانی پێدا بنێیت. هەموو ئەو داهێنەرانەی ئیرەییان بە یەکدی بردووە، یاخود گومانڕەشییان بەرابەر یەکتر لا دروست بووە نزیك بوون لە یەکترەوە. بێگومان ئەمەش ئەوپەڕی هەژاریی ڕۆحی و هزریی کەسی ئیرەییبەرە، لە ئەنجامدا دەبێتە مایەی بەدبەختییەکی زۆر بۆی و هەرچییەك دەکات ئەو هەستە دژوارە ناهێڵێت بەختەوەر بێت. ئەمە جگە لەوەی زۆر کات ئیرەییبەران کەسانی بێبەهرە و تەمبەڵ و بوودەڵەن، بەو ئیرەیییە کوشندەیەیان، کە چەشنی مۆرانە ڕۆحیان دەکرۆژێت، دەیانەوێت دژایەتیی هەموو ئەوانە بکەن لە خۆیان بەهرەمەندتر و بەتواناتر و داهێنەرترن.

بێگومان لە کۆی ئەم ناکۆکییانەدا ئەوەی بمێنێتەوە و نەمری بەدەستبهێنێت بەرهەمی باڵا و ڕەسەن و پڕ لە داهێنانە.

هەموو ئەو ئیرەیی و بەدگومانی و ناکۆکییە کوشندانەی باسمان کردن، وەك ئەوەی ڕووداوەکانی مێژوو وەکو خۆیان دووبارە ببنەوە، تەواو لە ڕۆمانی ناوازەی (زریاب)ی مەقبول ئەلعەلەویدا خەست بوونەتەوە و بەدی دەکرێن.

ئیسحاق موسڵیی موزیکژەنی پیر دژی زریابی تازەلاوی بەهرەمەند، زریابی کۆیلە و قوتابیی خۆی دەوەستێتەوە. لەوە دەترسێت زریاب شوێن و پایەی وەك موزیکژەنێك لە کۆشکدا لەق بکات و ئەم بکەوێتە پاش قوتابییەکەیەوە.

“- بۆچی فێڵت لێکردم؟
بەر لەوەی باگێی بدەمەوە پێشم کەوت:

- دەتەوێت شوێن و پایەم لە کۆشکی خەلیفەدا نەمێنێت؟ چما دەخوازیت شانەکانم بکەیتە پەیژە و بەسەریدا سەرکەویت، تاکو بە مەرامی خۆت بگەیت؟
- نا…

وشەی “نا”م بە ڕاستگۆیی و دڵسۆزییەوە گوت.
لاستیکی و درێژ بوو، زۆرێك لە ناڕەزایی تێکەڵ بە ترسی تێدابوو، لێ ئەو گوێی پێ نەدا، بەڵکو بەردەوام بوو لە ناردنی گڕەکانی بە ئاراستەی من…

- بە خودای ئەگەر کوڕم بوویتایا و لە پشتی من بوویتایا بەوە ڕازی نەدەبووم… ئەگەر هەستی منەتباریی ئەو ساڵانەی بینیتم بە بەرچاومەوە هێواش هێواش گەورە بوویت نەبوایا، ئەوا خوێنم دەڕشتی و گێشاوگێش سەرم دەبڕیت و چاوم نەدەترووکاند…”

هەر هێندەی ئیرەیی دەکەوێتە گەڕ، ئیدی شاردنەوەی زەحمەت دەبێت و وردە وردە دەبێتە مایەی داڕمانی ئاکاریی لای کەسی ئیرەییبەر، ئەمە ئەگەر جاری وا هەیە نەبێتە هۆی ئەنجامدانی تاوانیش. “لە دوێنێوە من گەورەی تۆ نیم. ڕاست و ڕوون دەبم لەگەڵتدا. ئەی نازانیت ئیرەیی دەردێکە لە کۆنترین دەردەکان و لە هەموویان پتر کار لە ناخ دەکات و قووڵترین زام لەسەر دڵ جێدەهێڵێت؟”.
ئەم ڕق و کینە و نەیاری و شەڕەی دژ بە زریابی تازەکار دەبنە هۆی ئەوەی لە داهێنان و نوێبوونەوە بوەستن، تەنیا کاری ئەوان لەبری بەرەوپێشچوون لە ژەنین و ئاواز، دژایەتیی یەکدی بکەن. بۆیە ئیسحاق موسڵی لای خەلیفە هاڕوونە ڕەشید قسەی خراپ لەسەر زریابی زێدە بەهرەداری بێتاوان و بێگوناه دەکات، لە ئەنجامدا هەر بە خۆی دەیڕەنجێنێت و وڵاتبەدەری دەکات.
لێ زریابی زۆرزان لە هونەری ئەتەکێت و خواردن، زریابی بلیمەت لە موزیك، زریابی بۆ موزیك خوڵقاو، وەکو هونەرمەندێکی ڕەسەن، هەموو خەمی ئەو عوودەکەی و ئاوازەکانی بوو، کۆڵی نەدا و هەر هێندەی سەقامگیر بوو، ژێی پێنجەمی بۆ عوودەکەی دانا و زمانێکی نوێی بە ئامێری عوود بەخشی. نەك هەر ئەمە، بەڵکو بە دامەزرێنەری یەکەمین قوتابخانەی موزیك دادەنرێت، ئەودەمی لە بەغدای (یەکەمین جار دوورخراوگە و

دواتر نیشتمانی ئەویان) دوورخستەوە، لە قورتوبەی ئیسپانیا دایمەزراند. جگە لەوەی ژیاری ئیسلام و ڕۆژهەڵاتی گواستەوە ئەندەلوس و لەوێشەوە ئەوروپا و جیهان.

“هەڵبەت لە خاکی ئەندەلوس و بە دیارکراوی لە کۆشکی میردا دوور نەبووم لە ئیرەییبەرانەوە.

ئەوە سونەتی گەردوونیی پەروەردگارە لە خوڵقاندنمان.

تەمام بن عەلقەمە و عەبدولمەلیك بن حەبیب ئەلسەلمی و… و زۆری تر، هەیانبوو بە ئاشکرا ناحەز و هەیشبوو لە دڵی خۆیدا دەیشاردەوە.

باسی هەموویان ناکەم، بەڵکو ئەوەیان هەڵدەبژێرم لە خۆیان پتر دوژمنایەتیی کردم و ئیرەیی پێ بردم. گەورەترین ئیرەییبەر لە کۆشکی میردا شاعیرێکی شکۆدار بوو هێنراوەی شیرنی دەگوت، نازانم چۆن شیرنی و ناسکی و ئیرەیی و کینە لە دڵی شاعیردا جێیان دەبێتەوە!”

زریابی بە ڕەچەڵەك کورد مێژووی ئیسلام ستەمی لێ کردووە، لە ڕێی مێژووی ڕۆژئاواوە پتر ئاوڕی لێ دراوەتەوە وەك لە ڕۆژهەڵات، لەوێ ناسرا و زیاتر سوودیان لە ئەزموونە دەوڵەمەندەکەی وەرگرت.

مخابن، داهێنەران لە هەر کوێیەك بووبن، لە هەر ڕۆژگارێکدا ژیابن، ئاسوودەییان بە خۆوە نەبینیوە و ئیرەیی هاوپیشەکانیان هەمبەر داهێنانەکانیان ئازاری داون و لێنەگەڕاون ئاسوودەبن. تاکو ئەو ڕادەیەی هەندێك جار ئیرەیی سەری داهێنەری خواردووە و توانا و کاراکتەری سەرکەوتووی تیرۆر کراوە و زریاب ئاسا بەم ڕۆژگارەوە بەدەم ئازاری پێکانی تیری ئیرەییەوە تلاوەتەوە.

....

1. مەقبول موسا ئەلعەلەوی، لەدایکبووی ساڵی 1968ـە. ساڵی 1992 لە زانکۆی ئومولقورا لە مەککە بەکالۆریۆسی لە پەروەردەی هونەریی تەواو کردووە. پاشان لە پەروەردە بە مامۆستای نیگارکێشی و کاری هونەریی دامەزرا. یەکەمین ڕۆمانی ساڵی 2010 بە ناوی “ئاژاوەی جدە” بڵاوکردەوە، بەو ڕۆمانە ساڵی 2011 خەڵاتی جیهانیی ڕۆمانی عەرەبیی بەدەستهێنا.
ئەم ڕۆمانانەی بە چاپ گەیاندوون: زریاب، ڕەوەندە بچووکەکە، نەخشەی شارە فریودەرەکان، سەفەربەلك، ساڵانی خۆشەویستی و گوناه، شەبەنگی حەلاج، گوڵەکانی ڤان کوخ.

هەروەها ئەم کۆمەڵە چیرۆکانەشی بڵاوبوونەتەوە: خانەدان، کچانی دنیای خوارەوە، قپتی، پیاوێکی بەدناو.

2. ڕۆمانی زریاب لە ناوەندی ڕۆشنبیریی ڕەهەند لە ئابی 2020 بڵاوبووەوە.

کەڵکەڵەی زمان و وەرگێڕان … سەباح ئیسماعیل

نووسەری عەرەب (عەبدە وازن) لە وتارێکیدا بەناوی (وەرگێڕانێکی عەرەبی و ئافاتەکان) داخ و خەمی خۆی دەردەبڕێت، بەوەی لەم دواییەدا ڕۆمانێکی وەرگێڕدراوی ژاپۆنیی بۆ زمانی عەرەبی خوێندووەتەوە، تووشی چ شۆکێك لە ناپاکیی لە وەرگێڕان هاتووە. وەکو خۆی دەبێژێت: "بێ زێدەگۆیی جگە لە هەڵەی چاپ 150 هەڵەی زمانەوانیم تێدا بینییەوە. کاتێك سەبارەت بەخراپیی ئەو وەرگێڕانەی لە ژاپۆنییەوە کرابوو لە بڵاوکارەکەم پرسی، کە یەکێکە لە هاوەڵانم، گوتی، ئەوە هەڵەیەك بوو و ڕووی دا، ئەگینا گەر کۆمەکی وڵاتی ژاپۆن نەبوایا لە بازاڕ دەیکێشایەوە. هەر بەکردەنییش پێش چەند مانگێك ڕۆمانێکی وەرگێڕاوی لەناو دا و بەرگەی زیانەکەی گرت، ئەمەش دوای ئەوەی هەندێك لە برادەرانی تێبینیگەلێکی ڕەخنەگرانەیان داوەتێ…".

ئەمە قسەی ڕۆژنامەنووسێکی عەرەبە، جا وەرە گەلێ، داخێ ئێمەی کورد دەبێت چ بڵێین؟ بەدەگمەن کتێبێکی کوردی دەبینیت هەڵەی چاپی تێدا

نەبێت، لەوە کارەساتبارتر هەڵەی زمانەوانییە.

کەم نووسەر و وەرگێڕی کورد بوێریی ئەوە دەکەن دەستنووسی خۆیان پێش لەچاپدانی بخەنە بەردەستی نووسەرێکی تر، یان هاوەڵێکی خوێنەری جدیی خۆیان پێیدا بچێتەوە، یان بەفیلتەری شارەزایەك لە زمانزانی کوردیدا تێپەڕێت.
“گونتەر گراس کە 1999 نۆبێڵی لە ئەدەبدا وەرگرت، هاوکارێکی هەیە، یەکەمین کەسە، ڕەشنووسەکانی دەخوێنێتەوە و ئازادیی ئەوەیشی هەیە، بەڕاوێژ لەگەڵ نووسەردا، جوانکارییان تێدا بکات و تەنانەت مافی گۆڕین و لابردنی هەندێك ڕستە و پەرەگرافیشی هەیە. هیچ کام لە ڕۆمانەکانی گراس، ڕەوانەی وەشانخانە ناکرێن و ڕووناکی نابینن، ئەگەر ئەو هاوکارەی کە وەك دەستی ڕاستی وایە، ڕەزامەندیی لەسەر نەدابێت. ئەم بێفیزییەی ئەو نووسەرە گەورەیە، مایەی سەرسوڕمان و جێی ڕێزی هەموو ئەوانەیە کە ئەم ڕاستییە دەزانن”.
لە دانیشتنێکدا لە یانەی ئەندازیارانی کەرکوك لەگەڵ بیرمەندی عەرەب (د. عەبدوڵا ئیبراهیم) و (فاروق مستەفا و هیشام قەیسی و بورهان ئەحمەد) دکتۆر عەبدوڵا باسی ئەوەی بۆ کردین، بەر لەوەی هەر دەستنووسێکی بۆ چاپ بنێرێت، دەیداتە مامۆستایەکی زمانی عەرەبی، کە دۆستی خۆیەتی و نووسەر نییە، لە بەرابەر بڕێك پارە بەدەستنووسەکەیدا دەچێتەوە و هەڵە زمانەوانییەکانی بۆ چاکدەکاتەوە.
هەڵبەت بۆ زیاتر زانین، د. عەبدوڵا بەبنەچە عەرەبە و دەرچووی بەشی زمانی عەرەبییە، تێزی دوکتۆراکەشی هەر لەسەر زمان و ئەدەبی عەرەبییە، کەچی ئینجاش جگە لە خاکەڕاییەکەی هێند خەمخۆری زمان و کتێبەکانیەتی هەروا بەئاسانی ناهێڵێت دەستنووسەکانی بەدەم هەڵەی زمانەوانییەوە ملی ڕێگەی چاپ بگرنەبەر.
زمان بەم ئاوایە بەرەوپێش دەچێت و گەشە دەکات. دەزگەی پەنگوینی ئەمریکی باوەڕی بێئەندازەی بەخۆ و بەکارەکانیان وای لێکردن خەڵات بۆ ئەوانە تەرخان بکەن، کە بتوانن هەڵەیەکی چاپ لە کتێبەکانیاندا ببیننەوە.
مخابن، کام دەزگەی کوردی ئەو بوێرییە دەکات شتی لەو بابەتە ڕابگەیەنێت؟ لە زۆربەی دەزگە کوردییەکاندا ئەوی بەهای نەبێت هەڵەبڕە. وەکو کەسێکی شوێنگر و زیادە تەماشا دەکرێت.
هەڵبەت ئەوە خاڵێکە بۆ چوونە ناو پرۆسەی وەرگێڕانەوە، ئەگەر بێین باسی پرۆسەکە خۆی بکەین ئینجا تێدەگەین ڕەوشی وەرگێڕان لە کوردستان بەچ ئاقارێکدا دەڕوات! دەتوانم ناوی چەندین وەرگێڕ بێنم، کە بەئارەزوو و کەیفی دڵی خۆیان ڕستە و پەڕەگرافیان لە

دەقی وەرگێڕاوەوە پەڕاندووە، یان قرتاندووە!!

کاتێك ڕۆماننووسی جەزائیری واسینی ئەلئەعرەج داوای لێکردم ڕۆمانی (ماڵە ئەندەلوسییەکە) بۆ زمانی کوردی وەرگێڕم، پێمگوت ڕۆمانێکی زۆر قەبەیە، نزیك 500 لاپەڕەیە ماندووم دەکات و سەبری زۆری دەوێت. پێیگوتم: بەڕەزامەندیی من دەتوانیت نامەکان پشتگوێ بخەیت و وەریان نەگێڕیت، ئەوکات خێراتر و زووتریش تەواوی دەکەیت. یانی نیوە بەنیوە کەمدەبووەوە. پێمگوت، شتی وا چۆن دەبێت؟ ئەوە ئەمانەتی ئەدەبییە، پاشان ئەی چی بەخوێنەران بڵێم لەکاتێکدا هیچ وەرگێڕێك مافی ئەوەی نییە لە هیچ دەقێکدا تەنانەت باز بەسەر ڕستەیەك و وشەیەکدا بدات؟ پاشان کتێبەکە لە مافی ئەو وەك نووسەر دەرچووە، تاکو ماف بەخۆی بدات و بەو شێوەیە بڕیاری لەبارەوە بدات.

بێگومان بەوە کارەکە بۆ من گەلێك ئاسان دەبووەوە، بەڵام ئەوکات ڕەنگە ببوومایەتە بێ ویژدانترین و نائەمینترین وەرگێڕی کورد.

خێرایی لە وەرگێڕاندا گرینگ نییە هێندەی ئەوەی چی و چۆنی وەردەگێڕیت. ئەفڵاتوون دەڵێت: "داوای خێرایی لە کاردا مەکە بەڵکو داوای باشیی بکە، ئاخر خەڵکی پرسیاری ماوەی تەواوبوونی ناکەن بەڵکو پرسیاری باشیی لە وەرگێڕانەکەیدا دەکەن".

چ ویژدانێکە کەسانێك دەست بۆ وەرگێڕان دەبەن نەك هەر لە زمانی لێ وەرگێڕاو بەڵەد و شارەزا نین، بگرە لە کوردییەکەشدا بەهەمان شێوە لاوازن و لە وشە و ئیدیۆم و پەند و گەمەکردن بەوشە بێئەندازە بێ زەخیرە و بێ دەسەڵاتن و بێنوبەرامەی زمانەکەی لە دەماری ڕستە و دەستەواژەکاندا شەپۆل نادات.

بێگومان ئامرازی وەرگێڕ زمانە، زمانیش بوونەوەرێکی زیندووە و هەمیشە لە گۆڕاندایە.

"وەرگێڕان پرۆسەی گواستنەوەی وشە بەوشە نییە لە زمانێکەوە بۆ زمانێکی دی، هەروەها پیشەیەکی میکانیکی نییە وشەیەك جێگەی وشە بیانییەکە بگرێتەوە".

وەرگێڕان ڕێگەیەکە بۆ ناسینی ئەویتر و بەردەوامبوونە لەگەڵی، هەروەها دۆزینەوەی کارلێکی ڕۆشنبیری و ژیارییە لەنێوان دوو ژیاردا. هەستکردنە بەڕۆحی وشە و گەڕانە بەناو فەرهەنگاندا بۆ دۆزینەوەی شیاوترین و لەبارترینیان. وەرگێڕان خۆی لەخۆیدا دیالۆگە لەگەڵ کلتوورە هەمەڕەنگەکانی میللەتانی تردا، بگرە وەرگێڕان لە کایەی ڕۆشنبیریدا ڕۆڵی پەیامبەر دەبینێت و پەنجەرەیەکی ڕۆشنبیرییە بەڕووی کلتوورەکانی تردا دەکرێتەوە.

وەرگێڕان بۆ وەرگێڕی کارامە و پسپۆڕ دۆزینەوەیەکی تازەیە، ئالوودەی دەبێت و ژیان و بوونی خۆی تێدا دەبینێتەوە. لای وەرگێڕی

ئاشق بەوشە هیچ شتێك هێندەی گەڕان بەدوای وشەی نوێدا چێژی نییە، لە گەڕانی ئەو ڕاوچییانە دەکات لە بنی دەریا بەدووی مرواریدا دەگەڕێن. هەڵبەت چەند دڵسۆزیی بۆ کارەکەت بنوێنیت هێند تێیدا سەرکەوتوو دەبیت. چەندیش لە کارەکەتدا سەرکەوتوو بیت ئیشقت بۆی پتر دەبێت. بەکورتی وەرگێڕان کەشتییەکە گەنجینەیەکی بەهادار لە ناوچەیەکەوە بۆ ناوچەیەکی تر دەگوازێتەوە.
وەرگێڕێکی کورد پەنابردن بۆ فەرهەنگی بەشانکورتیی دانابوو، وای بۆ چووبوو گەر هەر وەرگێڕێك لەکاتی وەرگێڕاندا فەرهەنگ بەکاربهێنێت، ئەوا ناتەواویی لە زمان و لە وەرگێڕانەکەیدا هەیە.
لەم بارەوە وەرگێڕی ناوداری بولگاری (س. فلۆرین) دەڵێت:
“بەگشتی ئەو وەرگێڕەی بۆ فەرهەنگ کاری وەرگێڕان دەکات، وەرگێڕ نییە!”.
فەرهەنگ یەکێك لە چەکەکانی وەرگێڕە، وەك جەنگاوەر دەبێت هەموو جۆرە چەکێك لە کاتی بەشداربوون لە شەڕدا بەکاربهێنرێت. بۆیە فەرهەنگ چەکی نوێی وەرگێڕ و کەرەستەیەتی لەکاتی وەرگێڕاندا.
بوونی فەرهەنگ وەرگێڕ دووردەخاتەوە لەوەی وشە لە زمانەکەیدا دابتاشێت یاخود وشەکانی دووبارە و سواوبن، هەروەها پتر ڕێگە واڵادەکات گەمە بەوشە بکەیت و جوانترین و لەبارترینیان هەڵبژێریت. هەڵبەت وەرگێڕی نەشارەزا و ناکارامە ئەگەر “هەموو وشەکانی نێو فەرهەنگی هەنبانەبۆرینە و فەرهەنگی خاڵ و فەرهەنگەکەی گیو موکریانی (فەرهەنگی کوردستان)یشی لە مێشکدابێ، بەڵام نەزانێ وشەکان چۆن بچنێ و لە پاڵ یەکیان دابنێت و لە پێکهاتەیەکی کوردانەدا هەڵیانشێلێت و بیانڕەنگێنێت، دیسان هەر زمانێکی سەقەت بەرهەم دێنێتەوە”.
وەرگێڕی ناوداری ئەرمەن سێرنیان دەڵێت:
“باشترین وەرگێڕان (بەڕای من) ئەو وەرگێڕانەیە خوێنەر هەستنەکات کتێبێکی وەرگێڕاو دەخوێنێتەوە”.
ڕۆماننووس بۆ نووسین هەمیشە ئاتاجی دوورەپەرێزییە، مەگەر وەرگێڕی ڕۆمان هێندەی ڕۆماننووس دوورەپەرێز و تەنیا بێت. وەرگێڕ ڕۆژانە پێویستی بەوەرگێڕانی چەندین لاپەڕە هەیە، بۆیە هەموو ئەو ماوەیە دەبێت بەتەنیا ئەو کارەی ئەنجام بدات، بەتەنیا لەگەڵ خۆیدا بدوێت. بەتەنیا گەشت بەناو زمانەکەی خۆیدا بکات.
بڕواناکەم کەس هێندەی وەرگێڕ ئاشقی زمانەکەی خۆی بێت، ئاخر ئەوە وەرگێڕە ڕۆژانە پەیڤەکان زیندوودەکاتەوە و بەناو زمانەکەی خۆیدا، بەناو فەرهەنگی مێشکی و لاپەڕەی فەرهەنگەکانی کتێبخانەکەیدا تەراتێن دەکات و لاپەڕەکانیان هەڵدەداتەوە. بۆ هیچ نا، تەنیا بۆ ئەوەی وشە یان زاراوەیەکی لەبارتر و مۆسیقیتر بدۆزێتەوە.

ئەوە وەرگێڕە بەدوای جووڵە و ڕیتمی وشەی زمانەکەی و ئاواز و قورسایی پەیڤەکاندا دەگەڕێت. لای ئەو وشە تابڵێی پیرۆز و گرانبەهایە، بۆیە کاتێك وشەیەك لەبری ئەویدی دادەنێت، لای ئەو وەك ئەوە وایە لەبری بلۆکە ئاڵتوونێك بەهەمان کێش و قەبارەی ئەوەی پێشوو لە بلۆکە ئاڵتوونێکی تر بگەڕێت لە شوێنەکەی دایبنێت.
ئەوە تەنیا فەرهەنگنووسە پێش وەرگێڕ کەوتووە و دێوانەئاسا عەوداڵی زیندووکردنە و بووژانەوەی پەیڤەکانی زمانەکەیەتی. ئەوە ئەوە ڕۆح بەبەر ئەو وشە دەگمەن و لەبیرکراو و بەسەرچوو و نەنووسراوانەی زمانەکەیدا دەکات و دەیانبووژێنێتەوە.
وەرگێڕێکی گەورەی ئێرانی هەمبەر بەداڕشتنێکی تەواو خۆماڵییانە، کە دوور نەبێت لە گەوهەر و سروشتی زمانە فارسییەکە، دەڵێت: "جاری وا هەیە ڕستەیەك بە دە دوازدە جۆر دادەڕێژمەوە. وشەکان بارەوبار دەکەم، جێگۆڕکێیان پێ دەکەم. لە باری مۆسیقایی و ئاوازی وشەکان و پێکهاتەی ڕستەکە ورد دەبمەوە، ئینجا خۆش ئاوازترینەکەیان هەڵدەبژێرم".
پێوەر و مەرجەکانی وەرگێڕان زۆرن، من لێرەدا مەبەستم ئەوە نییە پێیاندا بێمە خوار و بیانژمێرم، یاخود ڕۆڵی ئامۆژگاریکار ببینم، بەڵام گرینگترین خاڵ، کە هەمیشە دەبێت جەختی لەسەر بکرێتەوە، بەلای منەوە یەکەمین مەرج وەرگێڕانە لە زمانی یەکەمەوە، نەك لە زمانی ناوەندەوە، واتە زمانی دووەم. کە پێیدەڵێن وەرگێڕانی وەرگێڕان. ئەوی هەزار پێیدەڵێت ڕیشت بەدەست کەسێکی دیکەوەیە "کەوابوو تەرجەمە تامی تەرجەمەکراو کەم دەکاتەوە. ئەمجار پرسیارێك دێتە پێش، ئەو تەرجەمانەی لە تەرجەمەوە، تەرجەمە دەکرێن دەبێ چۆن بن؟…".
لەم بارەوە وەرگێڕ و نووسەری گەورەی عەرەب "جۆرج تەرابیشی" دەڵێت:
"نزیکەی 30 کتێبی فرۆیدم وەرگێڕا، بەڵام نەك لە زمانە بنەڕەتییە ئەڵمانییەکەیەوە، بەڵکو لە زمانی فەڕەنسییەوە. ئێوەش بەپەندە ئیتاڵییەکە ئاشنان، کە دەڵێت: وەرگێڕ خیانەتکارە Traditore Traduttore منیش کە لە زمانێکەوە وەرگێڕان بکەم، کە ئەویش لە زمانێکی دیکەوە وەرگێڕدرابێت، کەواتە خیانەتێکی دوانەییە، بەڵام ئەم هەڵبژاردنە ناچاریی بوو، بەو پێیەی لە کلتوری عەرەبیدا، کە لە ئەنجامی هەژموونی پێشتری هەردوو زمانی فەڕەنسی و ئینگلیزییەوە بەهۆی کۆڵۆنیالیزمەوە، کەسێك نییە ئەڵمانی بەباشی بزانێت مەگەر زۆر کەم.
خۆ ئەگەر فرۆیدم وەرنەگێڕابایە و کەسی دیکەش لە فەڕەنسیی یان ئینگلیزییەوە ئەم کارەی نەکردبایە، ئەوا زمانی عەرەبی بەبێ فرۆید

و بێ شیکاری دەروونیی دەمایەوە، ئەمەش شتێکی قبوڵکراو نییە. گەرچی خیانەتێکی دوولایەنەم کرد، بەڵام پێموایە خزمەتێکی پێویستم بەکلتوری عەرەبی کرد”.

مستەفا لوتفی مەنفەلووتی بۆ ئەوەی زمانی فەڕەنسی بزانێت ئەدەبی لە فەڕەنسییەوە وەردەگێڕایە سەر زمانی عەرەبی! چوار ڕۆمان و هەندێك چیرۆکی وەرگێڕان، بۆ ئەوەی هەندێك جار ناوی نووسەرەکەشیان بهێنێت. ئەو لە وەرگێڕاندا پشتی بەو هاوەڵانەی دەبەست، کە فەڕەنسییان دەزانی، ڕۆمانەکەیان بەزارەکی بەزمانی عەرەبی بۆ دەگێڕایەوە، یان بۆیان دەنووسی، ئیدی ئەو بەخامەی ڕەنگین و بەزمانە بەبێشت و جوانەکەی دایدەڕشتەوە. بەڵام ڕەنگوبۆی زمانی یەکەم و شێوازی نووسینی لە بابەتی نووسەرەکە بەیەکجاری دادەماڵی. ئەو بەمە ناپاکییەکی گەورەی لە هونەری وەرگێڕان کرد، بەڵام بازی بەزمانی عەرەبی دا و پەخشانی عەرەبیی بەرەوپێش برد.
هەڵبەت وەرگێڕی ناکارامە و دوور لە ئیشق و بێدەربەست و خەمنەخۆری تر هەن بەزۆر خۆیان دەخەنە ناو بواری وەرگێڕانەوە و لەکاتی وەرگێڕاندا بەکەیفی دڵی خۆیان دەستکاریی دەق دەکەن و لێیدەقرتێنن، یان هەندێك جار لای خۆیانەوە شتی دەخەنە سەر، تا ئەو ڕادەیەی کۆتاییەکەی بەبارێکی تردا دەبەن و ئەو مافە بەخۆیان دەدەن چون دانەری ئەو تێکستەبن ئاقاری ڕۆمانەکە دەگۆڕن.
یەکێك لەو نووسەرانەی تابڵۆی ناودارە و ڕۆمانەکانی بۆ زۆربەی زمانانی دنیا وەرگێڕراون “ئیزابێل ئەلندی”یە.
هەموو دەزانین ئەم نووسەرە چ پێگەیەکی جیهانیی لە ئەبدا گرتووە و گشت دنیا دانی بەڕۆمانە پڕ لە داهێنانەکانیدا ناوە، کە هەر بەڕاستییش شایانییەتی.
کەم کەس دەزانن لە ساڵانی شەستەکانی سەدەی بیستدا وەکو وەرگێڕێك لە ئینگلیزییەوە بۆ ئیسپانی وەرگێڕانی دەکرد. مخابن، پاشان دەرکەوت ئەم وەرگێڕە بەئارەزووی دڵی خۆی دیالۆگی نێوان کاراکتەرەکان دەگۆڕێت و ئەوەی خۆی بەشیاوی بزانێت ئەوە دەنووسێت!
هەر بەوەندەوە نەدەوەستا، بگرە کۆتاییی هەندێك لە ڕۆمانەکانیشی دەگۆڕی. چارەنووسێکی بەکاراکتەرەکان دەبەخشی جیا لەوەی ڕۆماننووس بۆی دانابوون. پاساویشی بۆ ئەمە ئەوەبوو لە ڕۆمانەکە جوانتر و شیاوتری دەکات. ئەمەش وای لە بڵاوکارەکەی کرد سزای بدات و لە کارەکەی دەریکات. چونکە بەڕێساکانی وەرگێڕانەوە پابەند نەبوو، ئەگەر زوو بڵاوکارەکە ئاگەدار نەبوایەتەوە و پێی نەزانیبایا ئێستا لەگەڵ کاروانی وەرگێڕاندا بەردەوام دەبوو.

ڕەنگە ئەمە چێژ و چەشەی وەرگێڕان بێت وای لە خاتو ئەلـندی کردبێت ئەو مافەی بەخۆی دابێت دەسکاریی کۆتاییەکان بکات و لەکوێ بەدڵی نەبووبێت بیبڕێت و دیالۆگی خۆی تێ بئاخنێت و بیسەپێنێت.
هەڵبەت هەمیشە نووسەری ڕاستەقینە، نووسەری دڵسۆز بەئەدەب و ژیان، لە هەر بارودۆخێکدا بێت، هەرگیز ڕێگە بەخۆی نادات بەناپاکی دەست بۆ حورمەتی دەق ببات و لە ماناکەی لابدات.
هەر لەم بوارەدا کاتێك بۆدلێر قەلەڕەشی ئەدگار ئالان پۆی وەرگێڕا پتر بۆدلێری تێدا دەبینرا نەك ئالان پۆ، هەژاریش بەوەرگێڕانەکەی چوارینەکانی خەیامی بەهەمان دەرد بردووە. لە گەلێك شوێن دەبینین ئەوە هەژاری وەرگێڕە دەدوێت نەك خەیامی شاعیر خۆی.
ئانا ئەخمەتۆڤای شاعیری ڕووس (1889ز_1966ز)، کە بەناودارترین شاعیری ڕووس لە سەدەی بیست دادەنرێت، ماوەیەکی زۆر سەرقاڵی وەرگێڕانی شیعری بیانی بوو بۆ سەر زمانی ڕووسی. دوای ئەوەی لە ڕێژیمی سەرکوتکاری سۆڤیەت دەستوور درا لەبەر هۆکاری سیاسی ڕێ لە بڵاوکردنەوەی شیعرەکانی بگیرێت و بڵاونەکرێنەوە. لە هەمان کاتدا مێردی یەکەمی لەسێدارە درا و دووەمین پیاویشی لە زیندان سەرینایەوە و کوڕەکەشی ماوەیەکی زۆری لە گرتیگەکاندا بەسەربرد.

دەسەڵاتدارانی سۆڤیەتی ئەوسا بڵاوکردنەوەی دیوانە شیعرەکانیان لێ قەدەغەکرد، تەنیا لەبەر ئەوەی لەگەڵ ئایدیۆلۆژیای باودا نەدەگونجا. تەنیا ئەوەندە ڕێیان دا ژمارەیەکی کەم لە شیعرەکانی ناوبەناو بڵاوبکاتەوە. بۆ قەرەبووکردنەوەی ئەمە ئەخمەتۆڤا توانای خۆی بۆ وەرگێڕانی شیعری بیانی بۆ ڕووسی تەرخانکرد، ئەوەبوو لەم بوارەدا گەلێك شیعری چینی و کۆری و میسریی کۆنی بۆ زمانی ڕووسی وەرگێڕا، هۆکاری ڕاستەوخۆش لەپشت ئەمەوە حەزی وەرگێڕان نەبوو، بەڵکو پێویستیی ئەو بوو بەپارە، دوای ئەوەی گشت دەرگەکان بەڕووی دا داخرابوون.
پەیوەندیی ئەخمەتۆڤا بەوەرگێڕانەوە ئەرێنی نەبوو، بەڵکو ناچاریی بوو. بێگومان ئەو شیعرانەی ئەو وەریگێڕابوون بەلوتکەی داهێنان لە وەرگێڕانی شیعر دەژمێررێن. چونکە توانی هاونەواییەك لەنێوان بەهرەی خۆی وەکو شاعیرێك لەگەڵ وەرگێڕانەکانیدا چێبکات، بۆ ئەوەی تایبەتمەندیی شاعیرە بیانییەکە ون بکات، یان بشێوێنێت. ئەوەبوو لەو نێوەدا بیست هەزار دێڕی نزیکەی 150 شاعیری لە کلتوورە جیاوازەکاندا وەرگێڕا و هەرچی وزەی شیعریی خۆی هەبوو دەیدڕێپاندە نێو ئەو شیعرانەوە.

ئەخمەتۆڤا نزیکەی پەنجا ساڵ لەنێو ڕەوشێکی پڕ لە زەبروزەنگی

ئایدیۆلۆژیدا، کە خۆی و خێزانەکەی گرفتاری بوون، مژووڵی وەرگێڕان بوو. ئەو بێزارییە وای لێکرد ئەو پیشەیەی هەرگیز حەزی پێ نەدەکرد بەجوانترین شێوە بەڕێوەببات. هەرچەندە جاڕس و وەڕس ببوایا و پێویستی بەچارەسەری دەروونیی ببوایا، دەکەوتە وێزەی وەرگێڕانی شیعر و تاکو هێزی تێدا بمایا خەریك دەبوو!

تایبەتمەندیی لە وەرگێڕاندا، کە لای ئێمە ئەمەیان دەگمەنە و هەر شاعیر و چیرۆکنووس و شانۆکار و ڕۆماننووس و کۆ و کێ هەن بەپاڵ کاری خۆیانەوە دەست بۆ حورمەتی وەرگێڕانیش دەبەن، وەك ئەوەی وەرگێڕان کارێکی لابەلا بێت و کاتێکی تایبەت نەبێت بۆ وەرگێڕان، بەڵکو هەردەم بێشاییەکی هەبوو و شیعر یاچیرۆکی بۆ نەهات، دەبێت کاری وەرگێڕان بکات، کاتێکیش سەبارەت بەوەرگێڕان و هونەری وەرگێڕان پرسیاری لێدەکەن هیچ کات خۆی وەکو وەرگێڕ ناناسێنێت. یانی وەرگێڕان بەکاری سەرەکیی خۆی نازانێت و ئەودەمی هەمبەر وەرگێڕان بەپرسیار گەمارۆ بدرێت، زۆر بەئاسانی دەڵێت من هیچ کات خۆم بەوەرگێڕ نەزانیوە!

هەموو ئەمانە بێبایەخیی دەگەیەنن لە ئاست وەرگێڕاندا. ئەفسووس لای خۆمان بایەخی پێویست بەوەرگێڕان نەدراوە و تاکو ئێستاش وەك کاری لابەلا و ناسەرەکی تەماشا دەکرێت. کەچی لە وڵاتانی پێشکەوتووی وەك ئەوروپا و ئەمریکا بەو هەموو زانست و ئەدەبەی هەیانە، ئینجاش هیچ کات سڵ لە وەرگێڕانی بەرهەمی ئەوانی دی ناکەنەوە و بەها و نرخی گەورە بۆ وەرگێڕان دادەنێن.

کاتی خۆی کەسانی وەرگێڕ لای خەلیفەکانی عەباسی هێند مایەی متمانە و بایەخ بوون، یەکێکی وەکو خەلیفە مەئموونی عەباسی، حونەین بن ئیسحاق (810ز_873ز)ی کردە پزیشکی تایبەتی خۆی و ئینجاش کردی بەسەرۆکی (بیت الحکمە). ئەمەش ئەوە دەگەیەنێت وەرگێڕانەکانی چەند جێگەی متمانە و سوود و بایەخی زۆر بوونە. حونەین یەکێك بوو لە گەشترین و ناودارترین وەرگێڕی دنیای ئیسلام لە سەردەمی عەباسیدا، ئەو یەکێك بوو لە کرستیانانی حیرە، کوڕی دەرمانسازێکی نەستووری بوو. جگە لە سریانی، عەرەبی، یۆنانی و فارسییشی دەزانی. پتر لە 100 کتێبی وەرگێڕاوە. ئەو پێش پتر لە هەزار ساڵ سەبارەت بەوەرگێڕان وتوویەتی "تەنیا زانینی زمان و بابەت بەس نییە، بەڵکو ناسینی نووسەریش پێویستە و وەرگێڕ دەبێ ئاگاداری نووسین و شێوازەکەی بێ".

بەپێی ئامارێکی یۆنسکۆ هەمبەر قەبارەی وەرگێڕان لای خۆمان و لای ئەوان، تووشی شۆك دەبین کاتێك چاومان بەو ژمارانەی لای ئەوان و

ئەوانی لای خۆمان دەکەوێت.
لەو ئامارەدا هاتووە: ئەوی لە سەردەمی خەلیفە مەئموونی کوڕی ڕەشیدەوە وەرگێڕراوەتەوە سەر زمانی عەرەبی، واتە لە ساڵی 1813ز وە تاکو ئێستا دە هەزار کتێبی تێنەپەڕاندووە. هەڵبەت ئەم ژمارەیە یەکسانە بەوەی لە وڵاتێکی وەکو ئیسپانیا لە یەك ساڵدا وەریاندەگێڕێت. ئەوی هەموو وڵاتە عەرەبییەکان پێکەوە لە ساڵێکدا وەریدەگێڕن ناکاتە پێنج یەکی ئەوەی وڵاتێکی وەکو یۆنان بەتەنیا خۆی لە ساڵێکدا وەریدەگێڕێت.

لە جیهانی عەرەبدا لە ماوەی پێنج ساڵدا 4,4 کتێب بۆ هەر ملیۆنێك هاووڵاتیی عەرەب وەردەگێڕرێت، لە هەمان کاتدا لە وڵاتێکی وەکو هەنگاریا ئەو ڕێژەیە دەگاتە 519 کتێبی وەرگێڕراو بۆ هەر ملیۆنێك هاووڵاتیی هەنگاری.
ئامارێکی تر تیمێك لە توێژەران لەسەر داخوازیی “یەکێتیی وەرگێڕان” ئامادەیان کردووە سەبارەت بەکتێبی وەرگێڕراو لە دەزگاکانی بڵاوکردنەوە و خانەکانی وەرگێڕان لە بەیروت لە ماوەی نێوان ساڵانی (2000ـ2009)دا گەیشتە ئەو ئەنجامەی کتێبی وەرگێڕراو بۆ زمانی عەرەبی بەدرێژایی دە ساڵ (3000) سێ هەزار تێپەڕ ناکات، لەکاتێکدا لە ئیسپانیا لە ساڵێکدا دە هەزار کتێب وەردەگێڕرێت.

ژمارەی ئەو کتێبانەی وەرگێڕراونەتە سەر زمانی عەرەبی لە ساڵانی (1970زـ2000ز) گەیشتووەتە 6881 کتێب، ئەمەش یەکسانە بەژمارەی ئەو کتێبانەی وەرگێڕراونەتە سەر زمانی لیتوانی، کە ژمارەیان 4 ملیۆنە.
بەگشتی سەرجەم کتێبی وەرگێڕراوی عەرەبی لە ماوەی دە ساڵدا ناگاتە ڕێژەی 1% ی ئەو کتێبانەی ساڵانە لە ئەمریکا دەردەچن.
لە وڵاتێکی (7) ملیۆنیی وەکو ئیسرائیل، ساڵانە (15000) کتێب وەردەگێڕرێن، کەچی لە هەموو وڵاتە عەرەبییەکاندا، کە دانیشتوانیان خۆی لە (350) ملیۆن دەدات، ساڵانە تەنیا (330) کتێَب وەردەگێڕرێن.
واتە لە سەردەمی خەلیفە (مەئموونەوە تاکو ئەمڕۆ چەند کتێب وەرگێڕراونەتە سەر زمانی عەرەبی، لە ئیسرائیل ئەوە بەچوار ساڵ ئەنجام دەدرێت و لە وڵاتێکی وەکو ئیسپانیاش بەیەك ساڵ تێڕەی دەکرێتەوە. گشت ئەو کاغەزانەی ساڵانە لە وڵاتە عەرەبییەکاندا بەکاردەهێنرێن، بەشی دەزگەیەکی چاپ و بڵاوکردنەوەی فڕەنسی ناکەن.

هەڵبەت زیاتریش ناتەواوییەکە لەوەدایە ئەو کتێبە عەرەبییانەی وەرگێڕراون پتر ئەدەبین و بەکەمی کتێبی زانستییان تێدا بەدی

دەکرێت. زۆربەی زۆری ئەو کتێبانەی لە سەدەی نۆزدەدا عەرەبەکان وەریانگێڕاون لە بەرژەوەندیی بواری ئەدەبدا بووە نەك زانست، بەپێچەوانەی وڵاتێکی بچووکی وەکو ژاپۆنەوە، هەر لەوکاتەدا زیاتر کەوتنە وێزەی وەرگێڕانی کتێبە زانستییەکان و تا ماوەیەك بارێمەتری وەرگێڕانی ئەدەبی ڕوو لە داکشان بوو.
ئەمە هیچ نەگەیەنێت نیشانەی ئەوەیە قەڵشتی جیاوازیی ژیاریی لە نێوان عەرەب (بەکوردیشەوە چونکە بەشێکی زۆری کەوتووەتە ناو ئەو جوگرافیایەوە) و ڕۆژئاوادا چەند لە بەرینی و فرەوانیدایە. هەڵبەت ئەمەش بەڵگەی ململانێی بوون و مانەوەیە لە ژیاندا.
پێشکەوتووترین و ڕۆشنبیرترین میللەتانی دنیا ئەوانەن، کە خۆیان لە قۆزاخەی ئەدەبەکەی خۆیاندا گرمۆڵە نەکردووە، بەڵکو پتر بایەخ بەوەرگێڕان دەدەن و کاری لەسەر دەکەن، دیارە ئەو میللەتانە بەزیندوویی دەمێننەوە، کە لە ڕێگەی وەرگێڕانەوە سوود لە ئەدەب و زانست و ئەزموونی میللەتانی دیکە دەبینن و بەردەوام بەدوای کەرەستەکانی گەشەکردن و پەرەپێدانی کلتووریی خۆیاندا دەگەڕێن. چونکە گۆڕان مەرجە بۆ مانەوە و پێشکەوتن. میللەتی کوردیش چونکە میللەتێکی تازە لەسەر پێ وەستاوە، تابڵێی ئاتاجی بەکوردی کردنی کلتووری میللەتانی ترە، بەڵام نەك بەو شێوە هەڵەمەکییەی ئێستا بەڕێوەدەچێت…

---

http://bekolwodoh.blogspot.com/2014/09/blog-post_29.html

حەمەسەعید حەسەن، سانسۆری ئەدەبی، https://www.facebook.com/hemeseid.hesen/posts/561396857300915

صاحب الربیعی. فن الترجمه 3/5/2006 (ئینتەرنێت)

صاحب الربیعی. فن الترجمه 3/5/2006
فن الترجمه، ت: حیاه شراره، منشورات وزاره الپقافه والفنون، العراق، 1979، بغداد، ص69.

ڕەسوڵی سوڵتانی: کارەساتەکانی وەرگێڕان لە زمانی کوردیدا، شوێن و ساڵی بڵاوکردنەوە (؟)
فن الترجمه، ت: حیاه شراره، ص28.

ڕەسوڵی سوڵتانی: کارەساتەکانی وەرگێڕان لە زمانی کوردیدا (ئینتەرنێت)

بابەتێکی بڵاونەکراوەی مام هەژار. هەفتەنامەی باس ژمارە 270ی 19/1/2016
گ□قاری دابڕان، ژمارە 4، ئەیلولی 2016، ل85.

د. عبدالله ابراهیم، لژه الترجمه وشقاۆها، جريده الرياچ، العدد 16236 فی 6/12/2012

مێژووی وەرگێڕان، و: ئەبوبەکر خۆشناو، دەزگای چاپ و پەخشی سەردەم، سلێمانی 2011، ل146.